ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО
ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ
САТИРИЧНА ПОВІСТЬ

ДОРОГІ ПРИЯТЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ!

Росте і міцніє гурт приятелів української книжки. Звідусіль, з усього світу наспівають до нас привітання, вислови заохоти й готовости співпраці з новоосновaним **„Клюбом Приятелів Української Книжки".**

Оця прихильна постава громадянства скріплює наше переконання, що шлях, на який ми ступили, це шлях правильний. Бож КПУК це не заробіткове підприємство. Це організація свідомих і ідейних людей, яку оснували передові громадські й культурні діячі для великої мети: **масового поширення української книжки.**

Співтворцем і будівничим цієї організації є кожен з Вас, Дорогі Приятелі Української Книжки. І тому, посилаючи Вам оцей четвертий з черги випуск КПУК, закликаємо Вас:

Продовжуйте те велике діло, яке Ви так успішно започаткували, вступивши в члени КПУК!

Поширюйте ідею КПУК серед Ваших друзів, сусідів і знайомих! Заохотіть їх, щоб вони пішли за Вашим прикладом та стали членами-передплатниками КПУК!

Скрізь і завжди, словом і ділом здійснюйте клич, що став основою нашої організації:

УКРАЇНСЬКА КНИЖКА В КОЖНУ УКРАЇНСЬКУ ХАТУ!

За **„Клюб Приятелів Української Книжки":**

Іван Тиктор, видавець

UKRAINIAN BOOK CLUB
BOOK 4.

VASIL CHAPLENKO

PEOPLE IN THE NET

SATIRICAL NOVEL

SECOND VOLUME

IVAN TYKTOR, PUBLISHER
19 WINNIPEG 51

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 4.

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ

САТИРИЧНА ПОВІСТЬ

ТОМ ДРУГИЙ

diasporiana.org.ua

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР
19 ВІННІПЕҐ 51

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by
Trident Press Ltd., 210—216 Dufferin Ave., Winnipeg, Man.

1

Швидко проминуло дороге для радянських педагогів літо. А було воно дороге їм не тільки однаковими для педагогів усіх країн приємностями — теплом та чималим відпочинком, а ще й деякими суто-радянськими втіхами. Адже їм впродовж двох місяців не загрожували ні „проробки" на професійних зборах, ні дописи в стінних і в друкованих газетах, ні виступи їхніх учнів на „виробничих" нарадах, ані будь-що інше з таких можливостей. Улітку вони могли спокійненько собі спати, не знати болючого серцебиття, божевільного нервування та інших болів, що їх викликали в педагогічних „клубках нервів" всі оті „проробки", дописи, виступи . . .

Надійшло перше вересня — початок нового шкільного року. Була незакаламутно-тиха пора, устояні, чисті дні, затишний спокій природи — густолистих дерев, уже, щоправда, трохи прижовклих, та різнобарвних квітяних клюмб, що ними місто прикрасило свої, мовляв поет, „ромби та квадрати". І геть усе в цій міській природі нагадувало вже про того, хто надихав усі оті „проробки", дописи, виступи, хто дедалі дужче, як там кажуть, убивався в колодочки і хотів вирости на нового титана, нового Прометея, тільки більшого й кращого, — про великого Сталіна. Ніжно-кучерявий кураєць на клюмбах (біля вокзалу, на головному проспекті, у міському саду, у житлокоопівських дворах) поріс так, що все виходив напис „Сталін", чепурно під-

стрижені кущі жовтої акації не в одному місці казали про те саме ймення...

Річ зрозуміла, що не тільки природа, а й усе інше в місті казало про того, що йому всі міста й села на одній шостій земного простору тепер належали. Його портрети, уже справжні, мільйонами надруковані, були цього „устояного" літнього часу, коли ні дощ не підмочить, ні паморозь на вітрині не закриє, скрізь і всюди — на чолах будинків, у вітринах крамниць, в установах над столами „завів", у школах на місці колишніх царських портретів і навіть у спальнях завбачливих „хатніх господинь" (на випадок трусу, щоб бачили, що родина радянська). Ймення цього великого „проводиря народів" славили й громоподібні гучномовці, поставлені на вулицях та майданах... Славили, гукали, хрипли, шваркотіли (бо соціялістична техніка була ще не зовсім на висоті).

Таке звеличування, ба й убожнювання проводиря, правда, суперечило марксистській теорії про ролю особи в історії, — але... хіба не люди творять і змінюють історії? Що заважало особі, що заволоділа історією однієї шостої земного суходолу, хоч трохи змінити суперечну щодо її становища теорію, хай би то була й марксистська непорушна істина? Цезар, Наполеон — то справді були тільки тріски на хвилях народних рухів, — але хіба їх можна рівняти до народного проводиря товариша Сталіна, ім'я якого у всіх на устах? Правда, дехто з так званих „механічних громадян" (як їх назвав Горкій) проказували це ймення у своїх виступах на різних зборах з думкою застрахувати*) себе від отих „проробок", трусів, арештів, — але ж то... механічні громадяни!

*) Забезпечити.

Портрети, гучномовці, газети нагадали радянським педагогам першого ж дня, як вони прийшли до своїх шкіл, щоб вони не забували про „клясову пильність", про потребу боротися з усякими проявами контрреволюції. А педагогам металюргійного інституту нагадала про це ще й жива із їхньої дійсности новина: у бухгальтерії на звичному місці головного бухгальтера не було вже Вишиваного. Його вже ніде на світі не було: він був розстріляний. А згубила його колишня жінка, що таки десь була в нього, хоч він і ховався з цим. Довідавшись про місце перебування свого зрадливого чоловіка, жінка виказала на нього владі — повідомила куди слід про те, що він раніш був у „петлюрівських" повстанцях.

Почувши цю новину, ніхто про подробиці не розпитував, кожне зщулившись, замовкало, ішло геть, щоб хтось чогось не подумав.

З першого ж дня трапилася пригода і Самсонові Ліпшицеві. Поспішав він додому на обід, щоб потім знову повернутись до інституту на засідання (починались бо знову засідання, насувались, як хмара з тютюнового диму). Стояв на трамвайній зупинці, чекаючи трамваю. І от до нього підійшов один знайомий партієць на прізвище Пічкуренко. Знайомі вони були тільки трохи, зрідка бачилися в „Наросвіті", а через те й не змогли просто, як то буває між близькими знайомими, забалакати. Алеж і мовчати ніяк було. Тоді Пічкуренко, що держав у руках центральний орган партії „Правду", шелестячи цим розгорнутим паперовим „простиралом" перед очима, показав Ліпшицеві петитну замітку в „Хроніці" про те, що Рикова знято з посту голови уряду і настановлено комісаром зв'язку. Сказав:

— Щось там у ЦК*) діється . . . тільки ми, низи партійні, нічого не знаємо . . .

— А це ж централізований демократизм, — вихопилось якось мимоволі Ліпшицеві з уст, та ще й з властивою йому іронією . . . з прискаленим хитро — як це він завжди в таких випадках робив — оком.

Більше вони на цю тему нічого не встигли сказати, бо підійшли трамваї, і вони роз'їхались у різні боки. Про розмову цю Ліпшиць зразу був забув. Приїхав додому, пообідав, навіть пожартував за столом з приводу „галушечок". (Хай ніхто не подумає, що Ліпшиці так примітивно харчувались, навпаки, галушки це були ласощі, приступні тільки „відповідальним працівникам", бо тільки вони одержували в своїх закритих розподільниках борошно). І тільки тоді, як наївся вже та став збиратись до інституту, відчув раптом якусь прикру осугу на сумлінні. Спочатку навіть не зрозумів, що то — якась прикрість, а що саме, не міг добрати. Аж нескоро, як уже був у трамваї, на пам'яті йому стала ота розмова з Пічкуренком, особливо його власна іронічна заввага.

— „Так він же (Пічкуренко б то) може подати на мене заяву!" — мало не скрикнув привселюдно переляканий чоловік. Відчув, що все тіло йому отерпло.

Так, „заявою" революційного часу називано те, що за старого режиму було відоме під російською назвою „доноса", українською — „виказу". А подавано такі „заяви" революційного часу багато частіше (хоч це, може, й парадокс), ніж за старого це роблено з "доносами". Причин до цього було чимало, а щодо

*) Центральний Комітет (большевицької партії).

партійців, то вони порядком партійної дисципліни мусили це робити. Отож можна було думати, що Пічкуренко теж виконає свій партійний обов'язок.

Це було тим можливіше, що партія готувалася до чищення своїх лав, і кожному партійцеві корисно тепер було чимнебудь доказати свою більшовицьку пильність. І найкраще та найлегше це було зробити саме подаванням „заяв".

Крім того, Пічкуренко був із тих, що всяково припідоблювалися до начальства, слух'яно прислужувалися, продовжуючи революційного часу славнозвісну щодо цього традицію старорежимної російської дійсности. Яскраво це виявилось, наприклад, у тому, що він, виходень із села, зрозумівши небажаність для начальства "щирого українства", намагався говорити тільки по-російському, хоч і не легко це йому, „хахлові", давалось.

Думка про можливу Пічкуренкову „заяву" знизила Ліпшицеві настрій, попсувала добре травлення щойпозажитого обіду. З цим важким настроєм пішов він і на збори. А на зборах, доповідаючи, говорив мляво, уже без властивої йому тонкої іронії, без будь-якого гумору. І вночі, дарма що цілоденна праця добре його притомила, він ніяк не міг заснути. Як же він тепер нарікав на свій хист гумориста!

„Бев, як той дурень, — перекривив він сам себе (це буває і з такими тонкими натурами, як Ліпшиць!). — Так наче хто за язик потяг..."

Днів зо два борсався у цих труднощах Самсон Ліпшиць, а потім вирішив... попередити можливу Пічкуренкову заяву — подати на нього „заяву" про оті його слова, що в ЦК щось діється. Уночі, як усі в до-

мі спали (так, либонь, пишуться всі „заяви", "доноси"), він написав, обмірковуючи кожне слово, свою „заяву", а вранці другого дня відніс до „райпарком у*) (обов'язково вже „сталінського"!).

Тільки ж не можна сказати, щоб це його заспокоїло: „заяву" мали ще розбирати, а давно відомо, що виказникові „перший батіг". Отже йому треба було добре ще до цього готуватись. Він зважив усі з а і п р о т и, і, по-його, виходило, що він переможе. Адже Пічкуренка, як українця, в крайньому разі можна буде обвинуватити ще в українському націоналізмі або, може, й антисемітизмі. Що він намагався говорити тільки по-російському, — це можна буде об'явити личкуванням. „Як не ховай поґане, а воно таки гляне", звичайно казано (на зборах тощо) про такі хитрощі українських націоналістів, цих найпідступніших ворогів радянської влади і носіїв головної небезпеки в... своїй таки, українській державі — „місцевого націоналізму".

Були у Самсона Ліпшиця ще й інші неприємні „передчисткові переживання". Він же був крамарів син, а його жінка — попівна, та ще й такого попа дочка, якого розстріляно за контрреволюцію... Це останнє було таке для „чистки" страшне, що на саму думку про нього в сердешного чоловіка підгиналися ноги й виступав холодний піт на чолі.

Від цих думок він навіть на лиці упав, змінився дуже. І хоч при людях ще прискалював іронічно око, але то вже було тільки личкування його переживаннів. А далі він став... запобігати ласки в тих, що здогадно

*) Районовий партійний комітет.

могли подати на нього якийсь „матеріял" (ще один псевдонім старого „доносу") чи виступити проти нього під час „чистки" на зборах. Правда, робив це обережно й тонко, з властивим йому умінням поводитися з людьми у всякій ситуації.

Отож одного дня безпартійний голова місцевого інститутського комітету спілки „робос" був здивований незвичайною з боку завідувача навчальної частини увагою до його скромної особи. Підійшовши несподівано до нього в коридорі (під час лекцій, як у коридорі було тихо й безлюдно), завідувач навчальної частини узяв його під руку, та ще й так, наче то була не рука безпартійної людини у сіренькому потертому піджачку, а посудина з надзвичайно коштовною рідиною. І от, несучи так обережно з властивою йому гожістю лікоть безпартійної людини, Ліпшиць узяв говорити про такі справи, про які з безпартійними звичайно не говорять, — про „політичне обличчя" (це псевдонім старої „благонадійности") одного з викладачів інституту.

Тут дехто може здивуватись, що в інституті безпартійний був головою МК*). Але й такі випадки бувають у найдемократичнішій країні світу. То інша річ, що ті безпартійні голови здебільшого мають себе так, як миші в лапах у кота: миша знає, що кіт, випускаючи її вряди-годи з лап, тільки бавиться (в демократизм), а якби вона справді спробувала тікати, то їй був би зразу кінець.

Так вийшло й цим разом. Сердешна миша, отой безпартійний голова МК, не зрозуміла справжньої

*) Місцевий Комітет.

котячої щирости, подумала, що це якийсь підступ, і з цієї причини утратила на скількись там ночей сон і спокій.

Кидаючись у гарячці „передчисткових переживань", Самсон Ліпшиць відчував потребу сказати про це комусь близькому, поділитись труднощами і так їх облегшити. Зрозуміла річ, що такою близькою для нього людиною була його дружина — „Ксюша". І він, повагавшись трохи, з огляду на її вдачу, одного „вихідного" дня, коли в нього не було засідань і, навпаки, був час для хатніх розмов, сказав їй про свій клопіт, зокрема про небезпеку від її походження. Цеє кажучи, він навіть обійняв її злегка за плечі.

Але замість поради він почув від жінки щось інше: „Ксюша" взяла це за образу.

— Було б мене не брати! — спалахнула вона гнівно. І далі почала викладати йому свої „переживання" — казати про те, що він шукає причини для розлуки, щоб після цього злигатися з своєю „Хаєю". І пішла, і пішла — як з припону зірвалась.

Самсон, обурений такою нетактовністю жінки-„баби", закипів усередині і похмуро вмовк, розпочавши цим чергову сварку. Бож чоловікова мовчанка подіяла на жінку так, як — коли грубо порівняти — батіг на коняку. Вона підскочила, як опарена, пошпурила своє шиття, що перед тим держала була в руках; інакше сказати, у неї зайшла найнебезпечніша стадія її сварки — бурхлива.

Але Самсон не відповів на це ані найменшим звуком чи рухом.

Тоді „Ксюша" шпурнула склянку, що стояла біля карафки з водою, і та склянка розскочилася десятками

соняшних бризків, бож сонця якраз було повно в хаті.

Та Самсон і далі мовчав. Тільки на обличчі йому з'явився вираз мученика.

Посатанівши, несамовита жінка кинулася до чоловікового столу і з блюзнірською зухвалістю потаскала насеред хати... "Питання ленінізму" Сталіна. Самсона це як холодною водою облило, і він, зляканий і обурений таким нечуваним зухвальством „дикої баби", кинувсь тую книжку підіймати.

Побачивши, що це діє, та ще й дуже ефектовно, жінка взяла швиргати одну книжку за другою. Ленін, Маркс, Енґельс летіли так, наче то були звичайнісінькі собі книги, а не нове „святе письмо" у найдемократичнішій державі.

Зрозумівши свою помилку й поразку, Самсон кинувся з хати, затуливши руками вуха, щоб не чути слів, що летіли за ним навздогін — либонь, про „Хаю".

Деякий час він ходив поблизу дому, а потім пішов на вокзал. Скрізь він бачив веселих, святково зодягнених людей (уже, либонь, неголодних, бож була осінь, коли селяни з червоними прапорами звозили хліб до міста), чоловіків із жінками впарі.

— „... Бач, — думав знервований, вигнаний із власної хати чоловік про щебетливих жіночок: — ви тут, як янголи, — а що ви дома своїм чоловікам виробляєте?! Книжки розкидаєте... Правильно писав молодий Гоголь, коли називав вас „ісчадієм ада"...

Так проблукав Самсон майже до вечора, а ввечері, як на вулицях стали залягати холодки-тіні і засвічувались перші ліхтарі, прийшов додому.

У „Ксюші" була вже інша стадія сварки — примир-

ливо-іронічна. Зрозумівши, що за першої стадії переборщила, вона тепер хотіла вже миритись. А як стан був ще досить напружений, щоб обізватись до чоловіка безпосередньо, то вона й удалася своїм звичаєм до посередника-кота, що сидів на вікні з мирним муркотом, втішаючись останнім відсвітом вечірнього сяйва.

— Самсон Абрамович, Мурку, ходили на погуляння... Надворі ж чудова погода...

Чоловік нервово зціпив зуби.

— Правда, котику, погано, — вела жінка свою мову далі, — як у кого жінка-попівна?

Самсон мовчав.

— Ну, що ж, — зідхнула жартівливо, — хіба вона винна, що її батько був піп? Як у кого батько був крамар, то й той чоловік не винен...

— „Та хто ж тебе, дурна бабо, обвинувачував у цьому?! — кипів Самсон. — Я ж хотів тільки порадитись..."

Але вголос не сказав нічого.

— А колись Самсон Абрамович і до попа ходили, — провадила „Ксюша" далі, — і вважали це за велике для себе щастя...

Тут треба було Самсонові тільки посміхнутись, і був би край сварці. І він уже от-от мав це зробити. Але справу попсував Богданко. Йому набридла сварка, і він, вважаючи Самсона за головного винуватця, здумав його задобрити — показав свої малюнки і назвав „татком". І Самсон, почувши це слово, відчув раптом до „сина" таку ненависть, що аж зубами заскрипів.

— Ну, вбий його, вбий! — знов скрикнула „Ксюша", помітивши той рух ненависти на його виду.

Так була відновлена сварка. На „Ксюшу" знов найшло: вона вхопила якусь брошуру, і та брошура клаптями розлетілась по хаті, далі кинулась знов до найсвятішої книги — „Питань ленінізму"... та тут Самсон ухопив її обіруч за руки. Їхні очі стрілись, і в тих очах побачило кожне якнайстрашнішу ненависть. Не чоловік і жінка це були, а найзапекліші вороги... Отак і водились деякий час: він не попустить, вона не подужа. Та наостанку він випустив її руки і відібрав пом'яту книжку. Був несамовито-лютий, захеканий від боротьби.

— Думаєш, я боюся твоїх жидів? — гукнула скажена жінка.

— Ах ти ж нещасна попівна! — гукнув чоловік, утративши розум, хоч у свідомості десь і ворушилось, що освічені люди так не повинні лаятись. — Ти ж за жида й вийшла, щоб прикрити своє попівське походження та контрреволюційне удівство.

— Пархатий...

Побожеволілі з люті, вони вже не зважали й на сусіду (Кутька б то), що був у цей час дома й обережно поскрипував ліжком. Це була якась буря люті, що виповнила їхню хату. Богданко злякано плакав, держачись за материну сукню. Кіт, сполоханий, стрибнув із вікна і не знав, де сховатись, злякано нявкав.

Але й цим разом перекричала жінка, а чоловікові довелось умовкнути.

У хаті вже було поночі, світла не світили: хоч би й світ тепер западався, їм обом було б байдуже. Тільки з вулиці від поблизького ліхтаря промикувалася у вікно ясна смуга, простягшися на помості аж до порога. Про вечерю, зрозуміла річ, не могло бути й мови.

Тоді Самсон пішов у спальню, взяв там подушку і, вернувшись до їдальні, поклав її на канапі й ліг. Але жінка, ображена такою зневагою подружнього ліжка, прискочила до нього і висмикнула подушку з-під голови.

— Нічого на попівських подушках спати!...

У цю мить Самсон відчув, що він міг би цю свою жінку з найбільшою насолодою вбити, увігнати ножа між ребра, як то зробив персонаж із „Крейцерової сонати" Лева Толстого.

— Чого тобі треба? — прошипів загрозливо.

— „Чого тобі треба?" — перекривила жінка, підкресливши „р", і полізла битись.

Чоловік замахнувся кулаком, не підпускаючи близько, але вона й на кулаки лізла.

Богданко перелякано галаснув і вибіг у коридор, за ним вибіг і кіт...

Колотнеча не вщухала вже всю ніч. Не спали вони, не спав і Богу духа винний їхній сусіда Кутько. А вранці Ліпшиць, не снідавши, вийшов з дому. Голова була важка, як каменюка.

— Ні, так далі не можна! — кипів він і вголос сам для себе проказував ці слова. — Треба нарешті покласти цьому край...

Ішов свіжо-підметеним, побризканим, як селянська долівка, хідником. На вулицях ще не було руху, тільки двірники, заспані й непроворні, домітали останні клапті мостинцю.

Треба покласти цій гидоті край... цій муці...

І, керуючись цією твердою думкою, він свідомо ішов уже тією вулицею, де був ЗАГС, так наче хотів

перевірити, чи він, той ЗАГС, і досі там. Ішов помалу, обдумуючи скрутну справу.

ЗАГС, звичайно, був на своєму місці, ще був зачинений. Збоку біля дверей висіла червона табличка з написом „Запис актів громадського стану".

Так робив Ліпшиць, правду кажучи, не вперше, але такої рішучости як цим разом, у нього ніколи не було.

— „Сьогодні обов'язково . . ."

А як ЗАГС був ще зачинений, то він і відклав це на день. Тепер же пішов до інституту.

Тільки ж і цим разом, уже вдень, коли трохи заспокоївся, не довів він до зробу задуманого. За причину стала знов . . . та ж таки прийдешня „чистка". Не хто ж бо як жінка найдужче могла б йому на тій „чистці" пошкодити! Згадав, що через жінку ж недавно загинув Вишиваний. Отим то ввечері йому довелося знову з своєю жінкою помиритися Цьому допомогла й сама „Ксюша": охолонувши за день, вона тепер уже „безпосередньо" пішла на мир. Коли після досить уже спокійної вечері Самсон став роздягатися, вона швиденько погасила світло і, підійшовши в темряві до чоловіка, мовчки (її поведінка була вимовніша за всяку мову!) сіла йому на коліна, пригорнулася до нього своїм розкішним тілом. І Самсон погодився на мир і на ласку.

Так зайшла остання стадія чи, краще сказати, фінал їхньої сварки, що на неї й сусіда, коли він чув це крізь диктову стіну, міг би тільки позаздрити.

Це ж на таких „фіналах" і держалося десять років їхнє подружнє життя.

2

Неприємністю почався новий навчальний рік і для Кутька: „Олеся" не явилась на навчання. А йому ж так хотілося її після двомісячної розлуки побачити! Він же через неї навіть не відпочив як слід — усе рвався до міста, хотів, щоб літо швидше кінчалось . . .

Один вечір минув без її приходу до „робітні" української мови, другий . . . далі тиждень, два тижні.

Скількись день йому спочатку вчувався ще її милий голос, оте її щоразове, тепер уже — гай-гай — колишнє „Здорові були, Гнате Пилиповичу". З великою напругою озирався нещасний чоловік на двері, як хто увіходив. Але то був як не Чорнострик, так іще якийсь чорт (як він з досади лаявся). А Чорнострик же, як на те, ще й казав кожного разу так само — „Здорові були, Гнате Пилиповичу".

Нарешті сердешний чоловік утратив надію її побачити. Адже вона могла й зовсім покинути інститут, як це робили досить часто інші студенти, не витримавши подвійної „навантаги" — роботи на підприємстві й навчання. І його обгорнуло страшне, рівне розпачеві, каяття, таке, як ото кажуть: „є каяття, та вороття немає". Він тепер якнайщиріше каявся, що так безглуздо повівся з нею останнього разу, — тоді весною. Йому спав тепер на думку жахливий здогад, що „Олеся", може, втративши надію, вийшла заміж за Шуліку чи когось іншого, за приказкою „не даруй журавля в небі, дай синицю в жменю" (він мимохіть уважав себе за журавля).

— Ну й дурень же я! — каявся він подумки і вголос. — От дурило!

Сидів він якось із таким настроєм у себе дома і читав книжку одного молодого письменника. Ту книжку він мав прочитати з обов'язку викладача, — отже й читав її нехотя. Як швець не любить чобіт, що шиє їх іншому, так викладачеві літератури немиле прочитування нових „примусових" творів. Але в цій книжці він прочитав місце, що справило на нього з огляду на оті переживання велике враження.

— „До нашого гурту (до гурту молоді, що стояв у міському саду), — було написано в книжці — підійшла швиденько молода жінка і, звернувшись до Василя, сказала:

— Ви чули? Маруся вийшла заміж за Н...

„Почувши це, Василь раптом безсило зів'яв і опустився на лавку, що біля неї стояв. А потім затулив лице руками й заплакав. Плечі йому болюче скидалися, скидалися від важкого плачу дорослого чоловіка.

„Усі присутні ніяково вмовкли, не знаючи, що з ним робити.

„У цей час до Василя підбігла та дівчинка з бантиком на голові, що їй він дав був перед тим цукерку, щоб її забавити. Вона тикала йому в руку цукерку і проказувала ті слова, що ними він її сам передніше заспокоював:

— Не плач! У, який великий, а плачеш..."

Засмучений чоловік кинув читати, відчувши в носі гострі щипки плачу: якщо „Олеся" вийшла або вийде за іншого заміж, він теж заплаче. Хто б вона не була — щира дівчина чи шпигунка, — він уже її самозреченно кохав! Не бачити тепер її була для нього мука! А як ця мука стала уже нестерпна, він вирішив знайти її за вся-

ку ціну і, якщо вона вільна, сказати прямо їй усе ... сказати, що хоче з нею одружитися.

— „Якже всьому кінець, — зідхнув він так, як зідхають мільйони закоханих, — тоді хоч і не жити ... Як кому це чудно, хай сміється, — додав, згадавши свій немолодий вік, коли, на думку деяких „тверезих", самогубства через жінку вже не можливі ... Байдуже буде йому сміх, коли він буде бездиханним трупом ...

Він вирішив узнати її адресу й піти до неї додому. Адреса її мала бути в канцелярії інституту.

Того ж таки дня він звернувся до справнички з просьбою дати йому журнал із списком і адресами студентів.

Але справничка, противна, з гадючою голівкою істота, не зробила так, як він сподівався. Вона не дала йому книги в руки, а використала це, як нагоду для розмови, „кокетування" з ним. З усіма вона була по-баб'ячому брутальна (і це знав Кутько), а тут зробила солодкі очі, мишачі, якісь безбарвні, пускаючи ними бісики.

— „Яка вона противна! — з огидою подумав Кутько. — Прямо з душі верне ...

— Так вам потрібна адреса? — перепитала, кокетуючи.

— Так.

— Студента чи студентки? — підкреслила останнє слово. І засміялась своїм противним сміхом: — Хі-хі ...

— Студента ...

— Кого саме? — тягла, заклавши пальця між сторінки книги.

І він, лютий-прелютий, назвав перше, яке згадав, прізвище — Чорнострик. Так цей плян був зірваний.

А на додачу до всього ввечері до Кутька підійшов Чорнострик і спитав, навіщо йому його адреса — йому сказала справничка. І, зігнаний на слизьке, горопаха не зміг задовільно пояснити. Чорнострик відійшов від нього з якоюсь двозначною посмішкою на своїй покропленій порохом „лиці".

А другого дня він узяв „Олесину" адресу в адресовому бюрі. Називаючи ймення коханої дівчини, він почервонів. Але це було легше, бо там була чужа людина, і балакали вони крізь маленьке віконце. А ввечері він знайшов на Пороховій вулиці дім під ч. 52 — одноповерховий, з поржавілою зеленою покрівлею. Від вулиці його затуляв високий зелений паркан, старий, з полущеною фарбою, похилений. На хвіртці була намальована на страх чужим людям вищирена собача морда.

Витерши піт на чолі (він ішов швидко, та ще й нагору), Кутько нерішуче поклацав великим язиком клямки. У дворі справді обізвався хрипкий заспаний гавкіт... Стукаючи, Кутько сподівався, що з хати вийде сама „Олеся", та сталось не так: хвіртку відчинила зсередини огрядна з підіткнутою спідницею і засуканими рукавами, пропахчена кухнею тітуся. Це його збило з пантелику, і він, немов його який біс смикнув за язика не в той бік, спитався:

— Чи тут живе... Іван Тетеренко?

Тетеренко в цьому дворі не жив, і через те хвіртка в ту ж мить зачинилась перед його носом.

Постояв невдаха деякий час перед хвірткою, пройшовся понад домом. Душа його була, як порожня торба. — „Але ж це безглуздя! — кипів він. — Не зуміти спитати прямо!..." А потім вирішив ще раз

постукати і спитати вже прямо про „Олесю". Знов повернувся до хвіртки, обережно поцокав клямкою. Знову вийшла та сама тітуся, і її очі зайнялися гнівом, лютю.

— Я ж вам сказала, що немає такого . . .

І хвіртка знову грюкнула, тепер уже остаточно, безповоротно. А з-під хвіртки загарчав, вишкіривши зуби, здоровенний собайло. Так бідолаха остаточно піймав облизня.

Та ні в кого ж нема такого терпіння, як у закоханих, немає такої великої наполегливости. Зазнавши поразки на Пороховій, Кутько вирішив шукати „Олесю" на тім заводі, де вона працювала.

Отож одного дня, близько третьої години, коли перша переміна кінчала роботу, він обережно підійшов до того заводу, до контрольної хвіртки. Потім узяв чекати, поки почнуть іти робітники, а з ними й співробітники головної контори, що в ній — це він знав — працювала „Олеся".

Покищо біля хвіртки було спокійно і майже безлюдно. Тільки під парканом-муром сиділо скількись перекупок (останні з „непманів": продавали насіння, дрібно покришену махорку, вимірювану чарочками, заялозені цукерки і ще якийсь там копійчаний крам). Декілька хлопчаків длубалось у піску . . .

На паркані рядочком сиділи горобці, цвірінькаючи упорідь: цвірінькне котрийсь — і вмовкне, немов прислухається до потужного двиготу, що добувався з заводу, оглянеться сюди-туди — і знову: цвірінь . . .

Крім двиготу, що глухо, наче з-під землі дуднів і створював напружене звукове тло, там, на заводі, ще клацало, дзенькало і вряди-годи шипом шипіло. І від

усього цього здавалось, що світ кудись невпинно йде... іде... а оті перекупки, хлопчаки й горобці — то почесні пасажири, мандрівники у всесвіті.

Перекупки запропонували Кутькові щось у них купити — насіннячка, махорочки, цукерочок, — на вибір. На цю розмову з хвіртки-прихалабка визирнув сторож, вистромивши з холодка на приємне вересневе тепло голову в плесковатій засмальцьованій кепці. Побачивши чужого чоловіка (Кутька б то), сторож зацікавився ним і став пасти очима. Кутько постеріг це — і йому зробилось неприємно. Щоб надати собі ділового вигляду, він заклав руки за спину і взяв „поважно" проходжуватись вздовж блискучих і рівних, як сонячні промені, рейок залізничної колії, що проходила біля самого заводу.

Коли це враз як не віджахне його від тих рейок, вискочивши з-поза будівель, поїзд! Наче його з гармати вистрілило. Величезна маса з оглушливим трахкотом — немов дві планети зіткнулись на своїй путі — прошуміла, зірвавши вихори пилу, повз нього, повз перекупок, хлопчаків, сторожа...

За поїздом полетіли якісь папірці, поруділі шматки газет, бозна звідки налетіли соломинки, що блискучими, як само сонце, спинцями заблискотіли в повітрі проти блакитного неба.

А потім того знову зробилося тихо, знову стало чутно прозоре на тлі заводського двиготу, нечутного через свою постійність, гороб'яче цвіріньканння.

Гляне Кутько, а чортів сторож таки пасе його очима, а далі — кив пальцем, мовляв: „А йди но сюди". Кутько удав, що нічого не помітив. Тоді сторож прямо покликав:

— А йди, бра, сюди!

Нічого робити, підійшов.

— Чи нема в тебе, бра, закурити? Хочеться, аж шкура болить... А бісові непманки, — кивнув він головою на бабів, — не дають набір...

Кутько полегшено зідхнув. А що був некурець, то й не міг спраглому чоловікові допомогти. Спитався, щоб попередити розпитування:

— Мені тут треба одну людину побачити (свідомо сказав "людину", щоб не казати „дівчину"). Чи скоро виходитимуть?

Сторож щось на це відповів, але що саме, Кутько не розчув, тільки побачив, як він, немов трусик, пожував губами: в цю мить близький густий гуд чи рип розпанахав світ, наче земля загальмувала свій хід: це був гудок на кінець зміни.

Від цього гуду знялися звідкись у небо голуби, заяскрівши в синяві крильми.

Кутько болюче скривився: у вуха вступила глухота, немов їх заткнуло ватою.

По якомусь часі після того, як гудок, відірвавшись від того місця, звідки виходив, полинув у далечінь і десь там розтанув, — з контрольної хвіртки сипнули чорні, засмальцьовані робітники — у чорній масній одязі, з замащеними та замазаними сажею обличчями, тільки зуби у молодих біліли, як у негрів.

Кутько відійшов трохи вбік і став напружено ловити кожну жіночу постать, що зрідка показувались, як ті чисті голубоньки, у чорній гущі робітничих спин.

Та раптом йому стало недобре: що він тій дівчині скаже? Чи те, що він, статечний тридцятитрирічний чоловік, прибіг, як хлопчик, щоб сказати їй про своє ко-

хання? І він уже був непевен, чи обізветься до „Олесі", як та вийде з заводу.

Та вже робітники пройшли, а її не було.

Знову велика туга охопила його... і він помалу, нога за ногою, пішов геть від заводу. Мучився ввесь вечір в інституті, не спав усю ніч дома, а другого дня, об обідній порі... знов пішов до заводу: надія підказувала думку, що, може, випадково вона тоді не виходила разом з робітниками...

Знов тиша на тлі заводського двиготу, перекупки й сторож, що виглядав із своєї хвіртки-прихалабка. Тільки сторож тепер уже не покликав його до себе. — „Через те, що в мене тютюну немає", — пояснив собі Кутько. Знову пролетів, як буря поїзд, зірвавши за собою вихори сміття...

Але, може, саме це — заспокоєність, безпечність - і призвело до того, що незабаром сталось. Мавши себе спокійно, він не звернув уваги на поведінку сторожа, що обережно стежив за ним — вигляне, удавано позіхне і знов сховається. Далі він не помітив і того, як із хвіртки вийшло двоє охоронників. Охоронники спочатку розійшлися в різні боки, удаючи байдужих, а тоді раптом повернули до Кутька, що йшов, спустивши очі і через те до останнього їх не бачив, — та як гукнуть:

— Руки вгору!

Кутько, як іграшковий москаль, коли його смикнути за нитку, підкинув угору руки, отетерівши з ляку. Перед носом у нього засвітили цівки револьверів.

Далі йому наказано йти до комендатури — в завод. З голосу охоронників було знати, що вони самі потерпали — боялись.

Впійманому ж чоловікові — Кутькові ноги так тремтіли, що він майже не міг іти. А коли пройшов хвіртку, побачив, що на допомогу першим двом бігло ще два охоронники з револьверами в руках.

Віддаля спинилося, роззявивши на видовище роти, декілька робітників. Дивилися так, як дивляться на впійманого страшного звіря, та ще й тоді, як його ще не зовсім посаджено в залізну клітку, як до нього ще небезпечно зближатися.

Немов блискавка, пройняв його свідомість здогад, що це його... як „диверсанта" вхопили — про такі випадки останнім часом багато писано в газетах. За впійманого диверсанта сторожі й інші, хто ловив, одержували звичайно нагороди.

— „Який же я диверсант? — подумалось йому крізь туман приголомшеності. — Я ж тільки ходив біля заводу... з діловим виглядом."

Так, але й диверсанти, як відомо, спочатку ходять біля заводу і удають діловий вигляд.

У комендатурі його схопили за руки і заходились трусити в кишенях, шукаючи зброї, динаміту, мікробів і інших страшних речей. Невеличкий півпідвал притемнився від цілої купи озброєних постатей, що товпилися біля впійманого „диверсанта".

Та диверсант був далеко від них — отой туман приголомшености переніс його в інший світ, у світ байдужости, спокійного небуття. Тільки його ноги й руки, мляві й бездіяльні, лишилися на „цьому світі", і їх перекидали з одного боку на другий (це руки) та переставляли з одного місця на друге (ноги) перелякані нападники. Тільки язик його спромігся був на ся-

ку-таку дію — попросив пояснити, чому це його, викладача місцевого інституту, вхопили на вулиці.

Та напасники далі мовчки перекидали руки, переставляли ноги, вивертали кишені, не відповідали. Тільки один, начальник, невиразно буркнув:

— Там буде видно, хто ви...

Потім його завели до невеличкої з заґратованим вікном кімнати й замкнули в ній. В кімнатці не було ніяких меблів, і мляве тіло бідного „диверсанта" притулилось, знесилене, до голої, холодної стіни. Потроху ця стіна його очутила, розігнала отой туман приголомшеності. Він став думати про своє становище... А воно ж було нечувано-безглузде, дике, ідіотське! Через цілком невинну приватну справу (бо ж любов і за соціялізму приватна справа!) він ускочив у небезпечну політичну, ба більше — шпигунську справу... Сталося так, як у тій приказці — „Дай серцю волю — заведе в неволю". Та ще й неволя була тут справжня, а не якась там... поетична...

Перед його очима було заґратоване вікно, і на тому вікні билася, нудотно дзизкаючи, об прозору перешкоду — самітна муха, рвалася сліпо в далечінь, на волю.

— „Чи не так і я прагну кращого життя... кохання?" — подумав сердега. — Та тільки марно б'юся об такі прозорі перешкоди... Хіба я міг передбачити цю останню пригоду?..."

Годин через півтори дзенькнув замок у дверях, відчинились двері, і вартовий сказав йому, щоб ішов за ним. Проходячи півпідвалом, Кутько побачив на стіні годинник: була без 10 хвилин п'ята.

— Це я спізнюсь на роботу, — подумав мляво. — Що ж я там скажу? . . .

Але незабаром ця турбота відпала: його вивели не на волю, а на допит. В тій кімнаті, куди його привели, за столом сидів слідчий ДПУ, щось писав. Спочатку він не звернув уваги на приведеного, і той скількись хвилин постояв мовчки перед його столом.

Тільки закінчивши своє писання, слідчий підвів голову і, впіймавши Кутьків погляд, деякий час дивився своїми витріщеними очима — наче впізнавав, а насправді, — як це звичайно робили люди цього фаху, „гіпнотизував". Кутько не витримав ідіотського погляду й спустив очі.

— Чого ви боїтесь дивитися мені ввічі? — були перші слова слідчого. — Мабуть, сумління не чисте? . . . Ну, сідайте!

Кутько сів.

— Ваше прізвище, ймення, по-батькові?

Після перших запитань „анкетного" характеру слідчий перейшов до питання „з суті":

— З якою ви метою скількись день підряд стежили за заводом?

— Не стежив, а ходив біля контрольної, — відповів досить спокійно запитаний: він був знову в тумані байдужости.

— То однаково. Без діла ніяка людина, коли вона нормальна, не ходитиме.

— І не скількись день, а тільки два . . .

— Та то ще хто-й-зна. Два дні вас бачили, а ви могли й більше тут бути. А втім, хоч би й так — тільки два дні. Скажіть же: чого ви все таки, як ви кажете, ходили перед контрольною?

— Так...

— Гм...

І обличчя слідчого скривила „страдницька" саркастична усмішка.

— Оце називається відповідь! Ви ж не дитина — щоб так відповідати! Крім того, ви людина з освітою, трохи не професор, як ви самі кажете... Я вам раджу серйозніше поставитися до справи, бо вам загрожує... — тут примовк, підкреслюючи казане, — ви самі повинні розуміти, — що... За шпигунство та диверсійні дії ми по голівці не гладимо. Може, ви надієтесь на те, що ви місцева людина, що вас усі знають? Але для нас це не має значення: ми знаєм, що чужоземні розвідки частенько завербовують і місцевих людей...

Безглуздя своєї відповіді Кутько й сам крізь туман байдужости розумів. Але що він міг сказати? Що приходив на побачення до дівчини? Та ще й не умовившися з нею, а тільки шукав...

А слідчий уперто чекав „справжньої" відповіді, вшпилившись в його обличчя свій ідіотський погляд.

— Ну?

Тоді сердешний чоловік взяв говорити правду — говорив про своє палке кохання до своєї студентки „Олесі", говорив про те, як він мучився, не побачивши її на початку навчального року серед інших студентів. І в голосі йому була сама щирість.

Слідчий, слухаючи його, дедалі вище зводив свої брови на знак здивування, і це було роблене дивування, що мало означати невіру в його оповідання. Кутько скінчив, а зведені вгору брови чекали далі.

Помовчали.

— Ну, далі, — нагадав слідчий.

— Я все сказав...

— Усе? Алеж це, — він знизав здивовано плечима, — якщо не дитяча відповідь, то ... казочка для дітей. Кожному вільно говорити про кохання до якої завгодно дівчини чи жінки ... Потім це, отакі „любовні" пригоди, досить таки наївні, як на ваш вік ...

Тут він кинув погляд на анкету:

— Вам же вже 33 роки ... Тільки хлопчаки 16—18 років можуть так бігати за дівчатами, як ви оповідаєте.

— Як хочте, так і розумійте це. Більше я нічого не можу сказати ...

На цьому їхня „розмова" й скінчилась. Почекавши скількись хвилин з надією, що Кутько ще щось скаже, слідчий покликав вартового і звелів відвести його назад. А ввечері його перевезли до ДПУ. Посидів він трохи в комендатурі, а тоді його повели знайомими вже йому з попередніх викликів коридорами, чистими, з килимками під ногами, і завели до однієї з кімнат. У зеленкуватому від шапчука на лямпі освітленні Кутько побачив знайому кучеряву голову слідчого, що сидів за столом, і якусь жіночу постать, що сиділа з другого боку проти нього. Постать йому когось нагадала. Почувши, що хтось увійшов, жінка оглянулась — і ... Кутько мало не скрикнув від здивування, радости, болю: це була „Олеся".

Чого вона тут? Чи й її заарештовано? А може, це все вона й улаштувала як шпигунка?

Але „Олеся" привітно кивнула йому головою, як знайомому, радісно усміхнулась.

На голові в неї був легкий газовий рожевий шарф, крізь який просвічувалось її чудове волосся, одягнена вона була в зелену жакетку, з викотом на грудях. Яка рідна, яка дорога, не бачена аж два місяці істота!

— Чи ви знаєте цього громадянина? — звернувся до „Олесі" слідчий . . .

— Знаю . . . Це мій учитель.

Глузливий усміх сковзнув по сизо-зелених (від освітлення) губах слідчого.

— Умгу. А як ви ставитесь до нього?

— Як ставлюсь?

Вона на мить завагалась, як сказати. — Ну . . . як до вчителя: з пошаною . . .

— А він до вас як?

„Олеся" зиркнула, підкинувши ґратки своїх вій, на Кутька.

— Як? Нічого . . . добре.

— А чи можете ви підтвердити, що він вас . . . е, любить?

„Олеся" підкинула здивовано й радісно свої чудові брови. Але відповісти на це питання прямо не змогла: Кутько ж їй про це ніколи не говорив.

Тоді слідчий звернувся до Кутька:

— Чи можете ви й тут, в її присутності, сказати, що її кохаєте?

Кутькові голова пішла обертом. Та от як і де — подумав він — доводиться йому сказати коханій дівчині про своє кохання?! Не в „робітні" української мови, не на вулиці після навчання, не під тополями тихого весняного вечора, а в ДПУ в присутності слідчого! Чи не глум це соціялістичної дійсности, що з одного боку проповідує волю кохання, а з другого — ставить людей в отакі ідіотські умови?!

Потім він заплющив очі і мовив:

— Я люблю вас, Олесю . . . давно кохаю . . . і до заводу ходив, щоб вас побачити . . .

„Олесине" обличчя засяяло щастям.

— Любите? А чого ж ви мені ніколи про це не казали... хоч би тоді, весною?...

— Відкладав на пізніше... потім виїхав на село... А тепер, восени, ви чомусь не прийшли до інституту.

— Я перейшла на іншу роботу, — сказала „Олеся", — і ходити до інституту незручно... Але тепер я прийду...

„Тепер", себто після того, як почула від нього про кохання! Це саме вона виразно сказала ще й поглядом, вимовнішим за всякі слова.

На цьому слідчий перервав розмову закоханої пари: йому все було ясно. Подзвонив далі до вартового, і той відвів Кутька, але не до комендатури, а до камери. У тій камері він і просидів ще з тиждень. А потім його випустили, передавши до інституту, щоб там не розпитували його про причину неявки на роботу.

3

Після того, як Маруська облила Луку Нагаєнка „зеленим борщем" усуміш з узваром, він, тікаючи від навісної дівки, „перекріпився" до іншої харчівні. Харчування в новій харчівні було не краще, але... спокійніше.

Минула весна, літо. Влітку Лука їздив на село до батьків, спустившись великодушно з своєї міської високости, щоб ущасливити тих простих людей приїздом сина-„панича": Еге, з нього вже був для села такий самий „панич", як колись були Гнат та Василь, що з ними він через те ворогував. — „Алеж Василь був контр-

революціонер, — намагався Лука чомусь виправдуватись за свої . . . вчинки. — І . . . кінець такий заслужив..." Проте мимоволі обминав той куток, де жила посиротіла Василева мати: боявся її зустріти. Навіть видна здаля старенька, перехняблена її хатинка, муляла йому очі живим докором: Василь же був бідний, а він його згубив . . .

Коли Лука проходив тепер вулицею, парубки (нові, підрослі недавно) дивились на нього неприязно, але боялись зачіпати, бо знали його зв'язки з владою. А ця ж влада (не так, як колись українська) уже міцно держала в руках кожен рух людини не тільки в місті, а й на селі!

У селі Лука харчувався трохи краще, хоч під час переднівку й довелося їсти коржі з зелених житних колосків, посушених у печі і потертих на ручному топчаку. На перше вересня Лука вернувся знов до міста. Почався новий навчальний рік, Лука наліг на книжки, щоб ліквідувати „заборгованість" за попередній рік. Час непомітно біг вперед у цій Лучиній заклопотаності „науками", і Лука дедалі дужче почав забувати „нахабну дівку" (Маруську б то), тимбільше, що він же ніколи серйозно нею й не цікавився. Можна сказати, що він так забув її, як забувають випадково зустрінутих десь на вокзалі чи в поїзді людей: був близько, балакав, а потім та людина встала на одній із станцій — і зникла назавжди. Забув, викинув з голови і вже знайомився з іншими дівчатами.

Та от одного дня його несподівано покликано до „райпарткому", і там йому сказано, що на нього подала заяву . . . Маруся К., що її він нібито „звів" і кинув.

Ошелешений такою несподіванкою, Лука витріщив

очі на того, хто йому це сказав, — на першого секретаря товариша Лейбензона. А потім подумав, що це ще, може, жарт.

— Кинь дурня клеїти! — сказав по-панібратськи. — І зморозе ж отаке . . . чорт-зна-що . . .

Лука говорив секретареві „ти" (як і взагалі партійці один одному), дарма що віком та огрядною постаттю Лейбензон аж ніяк не скидався на його товариша. Справді бо: селюк із „курячим" чубом на лобі — і буржуа, що недавно зняв жилет із золотим ретязком годинника на пузі, надівши натомість синю „спецівку" (працював же в робітничому районі) та кепі. Тільки ж Лейбензон сам заохочував усіх партійців, навіть молодих, до такого . . . „фамільярного" поводіння, перший кажучи їм „ти", навмисно вживаючи грубих „робітницьких" слів. Цим він хотів показати свій демократизм: мовляв, „хоч я й перший секретар, але зо мною можна говорити, як з простим . . ." Особливо ж підкреслював це у взаємненні з такими партійцями, як Лука, що мали революційні заслуги. А втім, до цієї „простоти" заохочувала його, либонь, ще й недалека „чистка". На „чистці" ж треба буде прилюдно доказувати пролетарське походження . . .

— Так не б у з и! — зробив Лука поважний вираз на обличчі. — Кажи, чого покликав! Мо', доповідь десь треба зробити? . . .

Тоді Лейбензон показав йому Марусьчину заяву і сказав, що та приходила з „речовим доказом" — з дитинчам на руках. У заяві виразно стояло його ймення та прізвище. І те йменя та прізвище застрибали та подвоїлись у Луки перед очима, коли він узяв у руки

сяву, щоб дотиком перевірити, чи це не сон. Аж голова йому пішла обертом. Він „нічого не розумів".

— Нічого не розумію, — мовив збентежено, глянувши Лейбензонові в вічі.

А сам далі думав: „Що за чортячий батько?! Як це могло статись?" З Маруською ж у нього справді нічогісінько такого не було... були тільки потиски рук та обережні обіймання за стан... „Чи, може, вже й між людьми такі дива бувають, — зіронізував над своєю чудернацькою пригодою, — як у тих Стороженкових відьми та чорта, коли від самого держання за руки вродилось чортеня?" Але насправді йому було вже не до жартів. „Чортова дівка" вимагала аліментів на дитину. А спекатись халепи майже ніяк було. Не будеш же ти доказувати, що від потиску рук у людей діти все таки не родяться! Як також ніяк доказати й того, коли мати каже прямо, — що дитинча, що якимсь робом, по-людському чи по-чортячому, знайшлося, не його...

Приголомшливо подіяла на нього й Марусьчина „сміливість" — від обливання борщем до накидання чужої дитини! Що це? Нахабство? Божевілля? Тепер йому ясно було, чого вона, та „чортова нахаба", так пастирливо тоді залицялась до нього. Їй треба було покрити ним чужий гріх. З розчислення виходило (якщо дитина народилась у вересні), що вона вже тоді на другому-третьому місяці ходила... Отже треба було поспішати.

— „А я, дурень, думав, що вона з любови!" — терпко покартав себе. — Мало не розкис був..."

Але Лейбензон чекав від нього „серйозної" відповіді, а не отого збентеженого „нічого не розумію".

І Лука, безпорадно (безглуздо!) плутаючись у словах, став відмовлятись від пені. Вимовляв „безглузді" слова — і бачив на обличчі у свого слухача неймовірливу усмішку, що означала: „Знаю, знаю... нагрішив трохи..."

А потім товариш Лейбензон узяв по-товариському, навіть по-дружньому (бо він теж не забував і „чистки") усовіщати „молодого батька". Він говорив логічно, переконливо. У мові його була сама щирість, і та щирість свідчила, що він вірив заяві „зрадженої" дівки, а не безладним Лучиним словам. Для більшої переконливости він навіть устав із-за свого столу, де звичайно сидів, як приймав відвідувачів, підійшов до Луки й обійняв за плечі.

— Раджу тобі, друже, помиритися з нею, — сказав. — Раз уже так вийшло, нічого не зробиш... Це з усяким може статись... А вона молодичка гарна...

"Так це ж не моя дитина!" — хотів ще раз не сказати, а крикнути сердешний Лука.

Та Лейбензон не спинявся — говорив-переконував.

— Ти свідома людина, червоний партизан... ти повинен іншим, безпартійним, показувати приклад. У дітях же наше майбутнє, майбутнє соціялістичного суспільства.

— „У дітях майбутнє, так... це я розумію, але зрозумій же й ти, що це не моя дитина!" — знов хотів на це крикнути бідолашний чоловік — і не крикнув...

— Та й як би ото я відбрикувався від власної дитини? — вів далі Лейбензон. — Батьківське чуття, любов... ну, і таке інше... Хіба тобі не приємно буде, коли отаке манюпісіньке, — тут він зробив відповідний вираз губами, — зоритиме на тебе чудовими оче-

пятками, хапатиме рученятами за носа, за вухо, вимовлятиме перше слово „татко"? Це ж ти сам, продовження твого існування — твоїх очей, твого носа ... ну, там усього, що є в людини ...

— „Коли ж це очі, ніс і все інше якогось амурського (Амур — робітничий район, де жила Маруська) босила!" — кипів усередині Лука.

— Не любити своєї дитини — це однаково як не любити й себе самого ...

— Як же я можу любити, — нарешті скрикнув Лука, — коли це не моя дитина?! Зрозумій ти це!

Але товариш Лейбензон махнув рукою: він не вірив йому. Ба більше: змінив раптом тон розмови, знов сів за свій стіл і вже офіційно нагадав „морально розкладеному партійцеві" про те, що радянські закони (не так, як буржуазні!) боронять у таких випадках слабкішу половину людського роду — жінок, і в разі його відмови „допоможуть" йому виконувати батьківські обов'язки. Та й партія не погладить по голові за „побутовий розклад" ...

Проте навіть цим, прямою погрозою, перший секретар „райпарткому" не зміг переконати Луку в тому, що не його дитина належить йому ...

З тим і пішов Лука додому. А через скількись день одержав сповіщення про позов за аліменти. Отже справа була цілком поважна. Це подіяло на сердегу так, наче він сказився. В присутності листоноші ухопив стільця і так трахнув ним об поміст, що стілець розскочився на шматки, перелякавши на смерть неповинну чужу людину. Закричав не своїм голосом (хоч і не треба було кричати, бо при чому тут листоноша?), що на суд не піде, бо дитина, мовляв, не його. А потім того — як

листоноша вискочив з хати — ухопив сам себе за чуба, за оте куряче крило і в такій позі, опанований розпачем, застиг посеред хати. Це було неймовірне, це було неможливе, це було щось дике — що його в такому вчинкові обвинувачували! Кожна клітинка його тіла протестувала проти цього . . . і він уже ввесь трусився...

Мимохіть стало йому на пам'яті майже таке саме становище з його дитинства — коли в нього, тоді малого ще хлопця, старші хлопчаки відняли були його власноручно зроблені ковзані. Він не міг цьому вірити — хоч і бачив, що це сталось. „Це ж я зробив, — обурювався, — як вони можуть віднімати? . . ."

Різниця його теперішнього становища була тільки в тому, що йому, всупереч людському розумові, накидали те, чого він не робив.

. . . „Нарсуд" містився в старому, аж зеленому від давности, заялозеному будинкові. Передніше Лука, бувши патріотом „новобудов", що їх тільки в радянських газетах і показували, мовляв, „дивіться, як ми ростемо, випереджаємо капіталістичні країни", ані глянув би на такий старник. А от тепер, немов на глум, йому довелося шукати цей старий будинок, питати у перехожих, у міліціонера, що стояв посеред вулиці у „німецькій" касці та в білих рукавичках (культура, бач). У середині будинку Луці довелося пройти довгим, холодним коридором, щоб потрапити до судової залі. Судова заля — чимале приміщення з голими стінами, з пообтираними до глиняних латок панелями. Тільки великий портрет проводиря на стіні свідчив, що це державна установа. Був з боку, щоправда, ще один плякат, забутий, видимо, від якоїсь „кампанії", з закликом: „Щепіть віспу!" На плякаті була намальована дитина,

схожа на гливтяк із біло-рожевого тіста. Упоперек залі стояли старі з облізлою фарбою лави для публіки — як ребра здохляки. Перед лавами стояв довгий стіл, накритий червоною тканиною, покропленою фіялковими чорнильними плямами. За столом сиділа жінка-суддя і присяжні її помічники від трудящих. Публіки було чимало, і все жіночки, охочі до різних аліментних справ. Збоку, під стіною Лука побачив якусь червоношоку гарну молодичку з дитиною на руках — як з якоюсь дорогоцінністю (так молодиця тую дитину держала).

То була вона... Маруська. Углядівши Луку, піймавши на собі його погляд, Маруська відвернулась. Тільки ж увічу їй свінув — і це укмітив Лука — злорадний вогник. Обурений парубок закипів від гніву. Але заразом мусив визнати, що Маруська, справді, гарна. На мить у нього в голові пробігла думка-жаль, що він раніш, до початку першого з дев'яти місяців, не одружився з нею. „Тепер би хоч свою дитину мав," — подумав. — А так доведеться чужу годувати..."

Сидів, чекаючи своєї — не своєї справи. Мимоволі слухав чергову „житлокоопівську" сварку — як дві сусідки побились на спільній кухні. Нарешті підійшла й його черга. Суддя-жінка поводила носом з бородавкою у якихось там паперах, наче понюхала, чим пахнуть, і, звернувшись до Маруськи, запропонувала розказати судові, як громадянин Нагаєнко обдурив її. „Громадянин"?!... Від цього слова так і повіяло холодом офіційности, а може й... холодом в'язниці. І Лука, попри свою звичну сміливість, змерзло зіщулився, як перед ударом: так його ще ніхто ніколи не називав... його, червоного партизана...

А тим часом Маруська розповідала судові історію їхньої знайомости, відзначила те, як вона його годувала за окремим столом. Спинилась соромливо там, де починалось головне... Але судді розуміли її становище: не про все в такій справі можна прилюдно говорити.

Луку почало розбирати.

— Так від того ж, що їдять за окремим столом, діти не родяться! — не втерпів він, щоб не крикнути.

Суддя закликала його до порядку і звернулась до свідка. Гляне Лука — аж то один із тих, що підіймали його на глузи, як Маруська не подала йому обіду, — противна свиняча пика. Свідок усе підтвердив, що сказала Маруська.

— Що він підтверджує? — знов крикнув, нервуючи, Лука. — Що я їв за окремим столом? Алеж, кажу, від того дітей не буває...

— А ви хочете, щоб він підтвердив те, від чого діти бувають? — холодно посміхнулась суддя.

Публіка ахнула від реготу.

— Цього при свідках не роблять! — гукнув якийсь дотепник із публіки.

І знову регіт. А публіки ж було вже багато: справа була дуже цікава. І Лука бачив, що всі настроєні проти нього, а головне — хотіли навтішатись його ганьбою.

Бачивши, що непереливки, сердега удався до найбільшого свого козиря — до свого партизанства, що рятувало його в кожній скруті. Він раптом зблід і став вигукувати, що він не дозволить знущатися, бо він кров за радянську владу проливав... бив усяку контрреволюцію в партизанах...

Але суддя найбрутальніше обірвала йому мову,

його гістеричний крик, нагадавши, що методи партизанщини ні до чого там, де діє закон радянської держави... навіть арештом загрозила, якщо не вгамується.

Хоч справа була не зовсім ясна, але суд, пішовши на нараду, через скількись там хвилин виніс присуд на Марусьчину користь.

Луку ще... мов голоблею по голові огріло. Він уже ані обізвався, утративши раптом силу. Подумав тільки, схиливши журно голову:

— „А де ж правда?"

І вперше у нього ворухнулось вороже почуття до тієї влади, за яку він колись „кров проливав".

Так іноді люди через дрібницю руйнують велику справу свого життя!

4

Неробітного („вихідного") дня місцева філія спілки селянських письменників „Плуг" влаштувала в домі робітників освіти першу після літньої перерви „вечірку".

„Будинок робітників освіти" містився в колишньому губернаторському домі — низькому, старомодному проти інших поблизьких будівель, з кучерявими колонками й оздобами в стилі „рококо". Цей факт сам за себе промовляв: колишнє панське добро тепер належало народові. На ознаку нового дім був ще за „воєнного комунізму" перефарбований ніжно-рожевою фарбою, а через усе його чоло навскіс ішла широка червона смуга в стилі „конструктивізму" чи „футу-

ризму", що жартом долі і ... трохи чи не з наказу влади стали були тоді „народним мистецтвом".

Річ зрозуміла, що влаштування „плужанської" (отже української) вечірки в цьому жидівсько-російському місті не могло стати аніякісінькою сенсацією і нікого особливо не здивувало, дарма що про це ще напередодні оповіщено було в краєвій газеті і вивішено величезну, намальовану від руки афішу при самому вході до будинку робітників освіти. Можна з певністю сказати, що цієї афіші „не бачили" 100% з тих перехожих, що прямо носом натикались на неї, бо... йшли на працю до того ж таки будинку. Інша справа, як би це був виступ якогось Міхаіла Голодного (справжнє прізвище — Б. Блюмштейн), місцевого російсько-жидівського поета, що вже навіть у Москві друкувався! Практична нація знала, якою мовою вигідніше писати і якою літературою цікавитись!

Але зате на заповіджену „плужанську" вечірку щиро відгукнулася провінція, — далека, мовчазна, схована в селах та хуторах, але по-мужицькому вперта в своєму національному пробудженні провінція... І так, як у „пізнє снідання" до міліціонера в касці й білих рукавичках, що стояв посеред вулиці, проти „будинку робітників освіти", керуючи рухом, підійшов досить таки вовкуватий селюк у полинялому з прикрою латкою на спині піджаку, з торбою в руках і спитався, де можна знайти „Плуг". Міліціонер (а його поведінка — не тільки білі рукавички — мала свідчити про культурність радянського народу!) жваво обкрутнувся до того, хто питався, і показав рукою на афішу біля губернаторського дому.

Селюк перейшов мостинець, підійшов до тієї а-

фіші і довго та уважно її читав. Запам'ятавши добре, що вечірка почнеться о 6 годині вечора, він перейшов на бульвар, вибрав там безлюдне місце, сів на порожній лавці і став терпляче чекати. Сидів майже непорушно, споглядаючи чужий ворожий йому рух „панського"-жидівського міста... Саме так: чужий і ворожий, хоч місто й обернулось уже, згідно з урядовою наставою, „лицем до села". Селюк відчував цю чужість і не важився сходити із уже здобутого місця, своєї лавки, держачись заразом очима за перекреслене червоною смугою чоло губернаторського дому. Наче боявся його спустити з ока, загубити в морі чужої стихії. Це ж бо було тут єдине місце, де він сподівався почути своє, рідне! Тільки об обідній порі терплячий селюк порушив свою позу — вийняв з торби харчі й пообідав. Та ще на вечір, як сонце крізь віти бульварних дерев тремтіло на землі холодними вже по-вечірньому смугами, його зігнав досить таки брутально „підмітайло", буркнувши з виразом великої вищости:

— Насмічуєш тут!

Парубок злякано схопився з своєю торбою з лавки, відійшов трохи забіч і, постоявши так, поки той підмете, знову повернувся на своє місце, сів на лавку. А ввечері, за 5 хвилин до 6-ої (дивився на годинник на розі поблизького будинка), пішов на вечірку. Але його не пустили: швайцарка-жидівка сказала йому російською („панською") мовою, що ще рано. І йому довелося деякий час походити біля входу до „Плугу". Нарешті швайцарка його пожаліла й пустила до порожньої, чистої, холодно-непривітної залі, тієї залі, що в ній колись справді тільки пани „гостювали", а, може, й танцювали. Селюк сів обережно на крайній стілець,

один із багатьох, що темно-вишневим, блискучим чотирикутником стояли на дзеркальному паркеті залі, і чекав далі. Це була казка, оце приміщення, але тут мав незабаром появитися рідний, зовсім нестрашний „Плуг"! І це його підбадьорювало. Аж нескоро почали сходитися й інші, уже влаштовники вечірки — „плужани". Крім „плужан", на вечірку прийшли й ті з міських людей, що так чи так любили звучання української мови, ті, що були хворі на солодко-болючу хворобу — відродження українського народу.

А як усяка хвора людина потрібує опіки та догляду, то вони й жили під постійним пильним наглядом тієї державної установи, що їй трудящі доручили пильнувати безпеки держави. Проте самі ці люди не думали, що вони, люблячи рідну мову, загрожують безпеці держави. Навіть ті з-між них, що їх раз-у-раз „тягали", себто заарештовували та викликали на допити до згаданої державної установи, не завсіди думали, що їх „тягають" за мову, дозволену в цій же таки державі, а схильні були пояснювати це якимись непорозуміннями. Тим більше не допускали вони думки, що їх могли „тягати" за відвідування вечірок „Плугу". Це була радянська спілка письменників, що вела завзяту боротьбу з старою літературою! А голова „Плугу" В. Пилипенко був непримиренний більшовик, що просто зубами гриз усяких ворогів радянської влади.

Були серед цих людей особи статечні (переважно вчителі) і молодь — студенти, „комсомольці".

Відкрив вечірку голова місцевої філії Максим Лебідь, людина лиса й добра, але аж ніяк не характерна для „плужанської" літератури, бо цю літературу переважно творила молодь. А як і були серед письменни-

ків-„плужан" поважніші віком одинаки, що зуміли „перебудуватися", то вони справляли враження старих, що зійшли на дитячий розум і бавилися разом з дітьми . . . в літературу. І згадана державна установа трохи чи не мала рації, коли думала, що їх перебудова була не зовсім щира. У всеукраїнському масштабі такими були Ю. Будяк, П. Капельгородський, а в місцевій філії — Максим Лебідь. Тільки ж у цього останнього „доперебудовна" любов так просвічувалась, що це видно було трохи чи не всякому, не тільки тим, що мали спеціяльне доручення від отієї державної установи потай читати душі „інженерів людських душ" — радянських письменників.

Розуміючи цю свою „прозорість", Максим Лебідь звичайно в своїх виступах говорив якнайреволюційніше. От і цим разом у своєму вступному слові він намагався якнайпереконливіше показати різницю між старими, февдально-буржуазними, та новими, пролетарськими й революційно-селянськими (не просто „селянськими"!) письменниками. Старі письменники були одописцями та хвалителями царів, вельмож, попів (російський Державін, український Котляревський), а нові — радянські, революційні, червоні письменники сміливо викривають хижацьку природу царів, вельмож, попів. Правда, він чомусь (випадково, мабуть) не згадав про різні суспільні умови, що, за марксизмом, зумовлюють свідомість людини: як колись вигідно було письменникам славити царів, вельмож та попів, так тепер, за радянської влади, вигідно було їх ганити. Отже в цій революційності сучасних письменників нічого особливо сміливого не було. А як згадати, що сучасні письменники сучасних „царів, вельмож та попів" зо-

всім не відважувались гудити, тимчасом як старі частенько й на це йшли, то порівняння виходило зовсім не на користь революційних сучасних письменників. І з боку складалось таке враження, що „хлопці" (письменники) бешкетували, громлячи „неправду", тільки так, як собака на прив'язі: стрибає й бігає тільки в тому колі, на яке засягає її ретязь.

Згадав ще Лебідь у своєму слові й про те, що тепер пишуть і висловлюють свої думки 99½% людности, тоді як раніш це робили тільки ½%. І показав серед публіки простих робітників-„висуванців", що починали писати, і гостя з села, що слухав його з розявленим ротом. Але знов він не відзначив цікавої особливости сучасности: через те, що ½% мовчали, 99½% казали й писали не те, що треба.

З читанням своїх творів на вечірці мали виступити „висуванці", гість із села і відомий поет-"плужанин" Омелько Деркач. На початку виступили „висуванці" з віршами приблизно одного змісту, бо всі співали про великого генія, проводиря, батька й учителя товариша Сталіна. Гість із села прочитав один з багатьох своїх, принесених у клунку разом з паляницею й салом, віршів, на тему: „Ленін помер, але діло його живе". Себто він виявив деяку відсталість, співаючи про те, про що пролетарські поети давно відспівали, і не розуміючи того, що вже виріс на повну свою силу новий, більший за Леніна проводир.

Після прочитання вірші ці обговорювали. І от тут і Лебідь, і інші з щирих „плужан" несподівано попалися в чималий клопіт: один з „висуванців", не з тих, що читали свої вірші, а з тих, що слухали і хотіли на вечірці чогось навчитися, задав одно необережне (слизьке!)

питання. Він бо в наслідок таких запитань на одній з попередніх вечірок уже, приміром, довідався, що в радянській літературі трагедія неможлива, бо трагедія — це твір, у якому герой бореться з непереборними труднощами, а для більшовиків же, згідно з урядовою наставою, таких труднощів взагалі немає на світі.

Тепер він запитав, чи не можна б читані вірші про товариша Сталіна назвати одами з огляду на те, що й у них, як, наприклад, у „Феліці" Державіна, по-рабському вихваляють володаря. І Лебідь, на превеликий сором (і страх, бож хто-зна, що мали після цього сказати ті, що читали його душу!) не зміг задовільно на це питання відповісти. Щоб вийти з цієї скрути, він похопився оповістити з властивим йому дотепом про виступ-сюрприз: поет Омелько Деркач мав прочитати не вірш, а . . . оповідання.

Публіка зустріла Омелька Деркача гучними оплесками, особливо молодь, що любила більше галас з приводу літератури, ніж саму літературу.

Омелько вийшов не так, як виходять початківці, що не знають на яку ступити, червоніють, бліднуть, а так, як виходять відомі письменники, себто трохи недбало . . . плюс до цього ще його лінива, млява хода, якої він ніде не міг змінити.

Перш ніж вимовити своє перше слово, Омелько своїм звичаєм поплямкав губами і поправив окуляри, що відсвічували в золотих обідках світло від люстри з-під стелі. А потім ушнипився підсліпувато в рукопис, провів по ньому носом і вимовив своє „перше слово":

— Ну, от . . .

І далі прочитав заголовок „Чудова дівчина нашої країни".

Публіка, розворушена обговоренням попередніх творів (поезій), тепер помітно стишилась, наставившись почути щось цікаве. І вона не помилилась: Омелько оповів про селянську дівчину Галю, що в 19 років була а) надзвичайно дотепна у мові, б) знала всі літератури світу (і через те присоромила „добродія в буржуазному комірці", що твір Гайне „Іван Безземельний" приписав був Некрасову, в) вміла керувати трактором, г) співала, як найкраща оперова співачка (і цим здивувала „професора співу, радянського композитора"), д) була лікарка (і врятувала життя „юнака з орденом Леніна на грудях від замаху ворожого диверсанта — „добродія в буржуазному комірці"", що хотів відібрати в того юнака „винахід оборонного значення"), е) сама мала орден Леніна і є) була членом уряду... Але була негорда, бо, коли „юнак з орденом Леніна на грудях", довідавшись про всі ці її якості, „глянув на неї з побожною радістю і їхні очі зустрілись", вона сказала:

— „То нічого, що я член уряду... важливо, що ти мені до вподоби".

Свідомий піонер, що, між іншим, перший „сигналізував" про ворожі заходи „добродія в буржуазному комірці", був захоплений таким щасливим кінцем і вигукнув:

— Ура тьоті Галі!

Кінець цього оповідання вкрили такі ж рясні оплески, як і його початок. Але загальне враження попсував той таки допитливий „висуванець", що запитав, чи не суперечить, часом, образ цієї дівчини відомій геніяльній формулі Ф. Енґельса про „типові образи в типових обставинах", бож навряд чи така дівчина можли-

ва навіть у радянській дійсності. І незграба Омелько, що вмів тільки добре писати, а не вмів говорити, не здобувся на інше виправдання як тільки покликатись на оповідання „Етюд" відомого пролетарського письменника І. Ле, в якому теж змальована така всебічно розвинена дівчина.

Сказав це, закліпав підсліпуватими очима, поплямкав губами і сів, виявивши тим доганне для доброго письменника збентеження.

Тоді виступив, рятуючи його, сам Максим Лебідь, підкресливши, що в радянській країні такі дівчата можливі, бо, мовляв, „де ж їм і бути, як не в нас... не в буржуазних же країнах"! А що вона дуже молода, так це ніби недогляд, як це часто буває й у найбільших письменників — у Лермонтова — левиця з гривою, у Гоголя Чічіков улітку надіває кожуха, у Тургенєва міст там, де його насправді не було...

— Порадимо тепер товаришеві Деркачеві тільки виправити 19 років на 29 — і все буде гаразд, — закінчив Лебідь свою промову дотепом.

Публіка весело заплескала, мішаючи оплески з сміхом.

Цими веселощами й закінчилася вечірка. Але, безперечно, помилявся один з письменників-„попутників" (Підмогильний), коли про такі вечірки сказав, що на них багато веселого для слухачів і сумного для літератури..

А нетактовний „висуванець" незабаром був заарештований, і йому на допитах довелось пояснювати, яка йому література більше подобається — радянська чи буржуазна.

5

Готуючись до чищення своїх лав, добра партія, вірна своєму демократизмові, звернулася до трудящих, щоб трудящі допомогли виявити „ворожі елементи", що заважали їй цупко держати в руках тих таки трудящих. Це було знов схоже на те, якби кіт, мавши мишу в лапах, питався в неї, як її краще зїсти.

Трудящі, бачилося, щиро відгукнулись на цей заклик і дружно пішли на збори, що їх скрізь скликали місцеві комітети професійних спілок, — ішли, щоб послухати доповіді про завдання того чищення. І тільки те, що всі комітети зробили це дуже вже дружно, та те, що на збори приходило сто відсотків працівників установ, шкіл, заводів, мимохіть викликало думку — чи не діяла, часом, і тут якась потаємна сила, як от, наприклад, ДПУ, чи не гнала на ці збори людей боясть утратити посаду та спокій у житті, коли не більше.

В металюргійному інституті МК та "профком" скликали збори разом — співробітників, викладачів і студентів на одні збори. Струмками й потоками потекли всі ці люди після занять з авдиторій, кабінетів, робітень до актової залі. А в залі було ясно й урочисто. Високі вікна з двох боків перехрещували денне світло на ворушкій масі голів, хусток, пліч, обличчів і робили з цього руху майже святковий чи хоч театральний настрій. Святковість чи театральність збільшували й великі портрети керівників партії та „радвлади", що іконостасом прикрашували залю, а також червоні полотнища передчисткових гасел. Величезний, нелюдської міри портрет „проводиря народів" (з знаменитою люлькою) стояв на задній стіні відслоненої сцени і при-

жмурено дивився на хвилювання покірного йому народу. Портрети його найвірніших співробітників прикрашували високі простінки між вікнами. Правда, в одному з простінків, там, де напередодні ще висів один з таких портретів, тепер було голе, сліпе місце. З того простінка щойно знято одного з тих найближчих, що вже відпав ласки, і хтось, необачний, не догадався заличкувати якось те прикре більмо. Можливо, тому необачному це так не минеться, і саме на „чистці" вирине: мовляв, навмисне так зробив, щоб згадували „ворога народу".

Над сценою висів червоною стягою напис: „Допоможімо нашій рідній, улюбленій партії очистити її лави від клясово-ворожих елементів!" Це було написане від імени народу, а писала сама партія. Напис цей був приємний для безпартійних: давав їм трохи чи не радість з приводу того, що вони безпартійні, що їх не чиститимуть. Але цю однобокість виправляв інший напис, що висів красовито, трохи навкоси з одного боку сцени: „Посильмо нашу пильність на всіх ділянках нашої роботи". Інакше кажучи, цей напис нагадував безпартійним про те, що партія, очищаючи свої лави, не забуде й за них, що й над ними висить загрозливе „ментo".

У гущі студентів, що посідали вже, зайнявши всі місця, був і викладач української мови та літератури Гнат Кутько. Його щойно „випустили", і його ще оточував і відгороджував серед цієї маси пояс відчужености — згадка про те, що він був зник на якийсь час (хоч не був ні хворий, ні „прогульник"). Про це його ніхто не відважувався питати, тільки вряди-годи скине котресь непомітно на нього очима і потім мер-

щій відвернеться. Щоб менше на нього дивились, Кутько сів іззаду, біля самого входу майже, де була тінь від балькону над головами. Тільки ж сидіти зовсім спокійно він не міг. Він добре розумів, що йому, як людині заплямованій постійним „тяганням", треба буде обов'язково на цих зборах виступити з політично-загостреною промовою. Алеж для нього нічого в світі не було тяжчого, як виступати на зборах з отакою силуваною промовою, складеною з готових газетних висловів! Цю тяжкість можуть зрозуміти тільки ті, що їм судилося жити за соціялізму, ладу, що про нього так довго мріяли найкращі люди всього світу — коли хотіли волі слова, волі сумління тощо. Кутько в таких випадках відчував, що ніби хтось, а не він орудує в роті його язиком . . . Але . . . скачи, враже, як пан каже! Узяв він гарячково готуватись до виступу, добираючи слова, думки. Тільки ж йому заважало його власне серце: так стукало в грудях, що забивало дух. Йому здавалось, що це найбільший звук у залі, що його чують сусіди-студенти. І від цього йому було соромно, боляче . . . навіть страшно.

Тільки бурхливі оплески, що раптом покрили „тригубу алілую" на пошану партії, радвлади і великого проводиря народів, заглушили цей стукіт його серця.

Це безпартійний голова інститутського МК відкрив збори.

Плескали усі навстоячки, і ляскучі оплески хвилями перекочувались з одного кінця великої залі в другий. Плескали з дуже поважними виразами на обличчях. Плескали довго. Ніхто з людей не хотів перестати. Усі бо знали недавню судову „справу про не-

плескання", що випадково, в запалі „передчисткової самокритики" прохопилася була на світло денне (в газеті). Одна жінка-селянка на якихось там зборах не плескала, була за це заарештована, і „просиділа" сім місяців, поки її не врятувала „передчисткова самокритика" судового апарату. Але ж така щира самокритика не завжди буває! Отож кожне й думало, що краще поплескати на якісь там десять-п'ятнадцять хвилин більше, аніж мати справу з ДПУ. Отим то й виходило, що оплескам начебто кінця й краю не буде. Оце спробує котресь тихіше плескати, думаючи, що це викличе сусіду на повне припинення, та сусіда, як на зло, чомусь цього натяку не розуміє і ляскає з усієї сили. Тоді ініціятор і собі піддасть удару, щоб відвести підозру щодо потайного наміру.

Річ зрозуміла, що й Кутько, як людина заплямована, гатив з усієї сили. Думка була показати свою щирість якщо, може, не далекому видному начальству, — партійному секретареві та директорові, що стояли на сцені біля президіяльного червоного столу і робили те саме, так хоч близьким невидним „сексотам", що напевно були біля нього. Але в плесканні орієнтувався таки на секретаря та директора — дивився, як ті плещуть, і думав закінчити тільки тоді, як вони закінчать. Секретар, невеличкий білявий студент на прізвище Крячун, плескав досить недбало, абияк, бо... не дуже боявся: був з робітників та ще й червоний партизан. Директор (новий), важкий, угодований Шамес, бив енергійніше, бо був не такий чистий: ходила поміж співробітниками чутка, що його вже двічі чи тричі „вичистили". Через те, що рухати руками йому, ніби з

подушок складеному, було важко, він робив широкі, рідки вдари, немов мух у повітрі обіруч ловив.

Після десятихвилинної „овації" вдячних трудящих Крячун нарешті опустив руки, за ним це зробив директор, а потім і інші. Усі посідали, полегшено зідхнувши (колективне зідхання, досить голосне).

Кутько разів зо два ударив і тоді, як уже всі перестали, — для більшої певности, що його „щирість" бачили.

Після цього інститутський „діяматник"*) зробив доповідь про завдання чистки („діяматникові" це „за штатом" випадало робити). Доповідач закликав безпартійних допомогти партії викрити мерзенних ворогів, що пролізли до партії. Після цього стали виступати численні промовці — викладачі й студенти. Казали всі вони те саме, що й доповідач, але з цього ніхто не дивувався. А безпартійному голові МК ці виступи були — як масло на душі, бо не було й на мить прикрої, як це частенько на таких зборах буває, мовчанки. Отже йому ніхто не міг закинути організаційної бездіяльности!

Серце у Кутька знову почало битися. У роті йому так пересохло, що він не міг і слова вимовити. Але виступати мусив! Терп на саму думку про можливий скандал — коли вийде і нічого не скаже або скаже не те, що треба. Повторював подумки наготовлені заздалегідь слова. Та як на зло склалося так, що голова вигукнув його прізвище саме тоді, як він продумував кінець, а початок вискочив з пам'яті. Отож йому й довелося починати якимись нашвидку добраними (як

*) Викладач діялектичного матеріялізму (марксизму-ленінізму).

ішов від дверей до сцени) словами. Проте вийшло „нічого", а далі зринули в свідомості раніш підготовані думки, і він став говорити досить легко. Не він, правда, а його язик, бо насправді язик ним керував, а не він язиком.

Говорив Кутьків язик про те, що всі безпартійні вдячні великій партії за її довіру в такій важливій справі, як чищення її власних лав.

— Де, в якій країні, — запитав щиро, — влада дає ще такі права трудящим?

І відповів патетично, наче проголошував зовсім нову істину:

— Ніде... ні в одній іншій країні на світі цього немає і не може бути...

Увійшовши далі в ролю справжнього промовця, він висловив навіть свою власну — не газетну думку: щоб безпартійні всі, як один, внесли в свої „договори на соцзмагання" пункт про допомогу партії в її „чистці". І наостанку закінчив красивими (хоч так закінчували всі, — алеж справжня краса від надужитку не зменшується!), ефектовними словами:

— Хай живе радянська влада! Хай живе комуністична партія! Хай живе великий Сталін!

Коли він закінчив, посипались досить рясні оплески. Він був цілком задоволений своїм виступом, а „дно" з огляду на це сховалось тепер якнайглибше. А коли йшов на своє місце і бачив трохи усміхнені обличчя деяких студентів, почував себе майже щасливим.

Тільки ж даремно поспішив він радіти! Після нього швидко вибіг наперед „діяматник" Собачкін і запротестував проти „ворожої вилазки" — проти Куть-

кової думки про „соцзмагання" для допомоги партії в „чистці".

— Партія нікому не дозволить, — підкреслив, — ревізувати свої настави.

По залі від цього так і повіяло холодом, і кожне з присутніх, здригнувшись, боязко скулилось. А Кутько . . . він відчув, як поза спиною йому сипнуло спочатку морозом, потім палом, потім знов морозом. Крізь туман, що раптом затуманив йому голову, він попросив слова удруге, і з місця, уже тремтливим, жалюгідним голосом заявив, що бере свою пропозицію назад і кається.

Але в „резолюції" таки відзначили його „ворожу, провокаційну вилазку".

Після цих зборів сердешний чоловік не знав, де дітись. Уночі не спав, прислухаючись, чи не йдуть заарештувати. Увижались йому павучачі очі слідчих, що немов казали: „Ага, так це ти такий . . . тепер нам ясно, чому ти на заводі призначав любовні побачення!" А на ранок кинувся мерщій до газети: боявся, що там про його промову буде написано. Але в газеті поки що нічого не було. Наляканий усім цим, він якнайретельніше відвідував дальші „чисткові" збори. Приходив рано і сидів до кінця. Болюче переживав те, що Крячун тепер відвертався від нього при зустрічах, холодно відповідав на привітання. Читав напис над сценою і думав гірко:

— „Я ж і є той конкретний безпартійний, що з милим серцем хотів би допомогти вам? Чому ж ви мене відкидаєте?"

„Олесі" в інституті не було. Вона, мабуть, не знала, що її закоханий (і коханий!) учитель уже був на „волі".

Кутькове серце рвалося до неї, але ... ніколи було через „чистку" піти, що займала разом з заняттями увесь день. Він же тепер навіть на їжу не мав часу!

Одним із перших чистився Самсон Ліпшиць. Ставши на сцені край столу комісії, накритого червоною тканиною, і обіпершись щиколотками правої руки об той стіл, почав він свій життєпис. Залізна потреба вийти з перевірки чистим примусила його знову „підтягтися", держатися на цій „сповіді" так, щоб у тих, що чистили (а це були „чужі люди", не інститутські), не виникло й найменшої підозри щодо його політичної чистоти. Його показна, в гарному вишневому костюмі постать, напружена, як струна, забриніла приємним баритоном його голосу ... Кучерява й справді, як в Аполлона, гарна голова, була гордо піднесена. Отже він умів заличкувати й цю напруженість (щоб не подумали, що боїться!) — стріпуючи вряди-годи правою ногою, прискалюючи зневажливо око. "Ну, що ж, що чистка?" — здавалось, казав він цими стріпуваннями та прискалюванням. — „Для мене, людини з чистим сумлінням, у цьому нема нічого страшного ... Бачите, стріпую, як звичайно, ногою, прискалюю око ..." Не бентежило, здавалось, його ані трохи яскраве освітлення сцени, скероване, ніби навмисне, на нього, як також не справляла ніякого враження й широка, розкинута перед ним, як море, напружена в слуханні заля.

А слухачів у Ліпшиця було більше, як в інших: чистився ж начальник. І серед тих слухачів могли бути не тільки друзі, а й вороги, що раді, може, були підставити йому ногу.

Гнат Кутько сидів цим разом у передньому ряді і потерпав за нього, знаючи його минуле, його „соцпоходження". Та й за себе боявся, бо, з одного боку, саме тут він міг би допомогти партії у викритті „ворожого елементу", а з другого — не міг свідчити проти невичищеного начальника та ще й свого хоч і колишнього, а все таки товариша і до деякої міри добродія.

А Самсон говорив рівно, плавко, переконливо. Батько його з наймитів, з робітників. Замолоду працював на цигарні фірми Фінкельштейн і Заславський. Його мучили, з нього знущалися. Доходило до того, що Фінкельштейнова жінка, у якого він жив, заставляла його виносити ... — тут він для ефекту примовчав, — нічний горщик ...

Декотрі з слухачів нетактовно-голосно засміялись, порушивши напружену тишу.

Та „сповідник" знав, що робив: той нечистий горщик краще за золото свідчив про чистоту його батька, про його власну чистоту. Отже й далі говорив про батькові поневіряння. Тоді хтось із партійців, із публіки, звернувшись до нього на „ти", досить грубо нагадав йому, щоб переходив ближче до справи — говорив про себе, а не про батька.

На це „сповідник" уже не міг не реагувати. Звернувся, з властивою йому гідністю, до голови комісії і попросив його закликати „публіку" до порядку.

Голова подзвонив. Ліпшиць заговорив далі.

— ... 1913 року його батько вступив робітником на завод Гартмана в Луганському ...

Кутько на своєму місці аж підскочив з дива: 1913 року — це Кутько вже добре знав — старий Ліпшиць мав уже крамницю „красного товару" в с. Лататті. Ски-

нув здивовано на Самсона очима і стрівся з його блискучим, очайдушно-сміливим поглядом, у якому відсвідчувалось електричне з поблизьких лямп світло. У цьому погляді Кутько побачив певність, що зацькований „свідок" не посміє й писнути проти нього, свого начальника.

— Ну, звісно, які заробітки були в робітника до революції! — скрикнув він патетично. — Це не те, що тепер, коли про робітників піклується наша славна комуністична партія... Пам'ятаю свого батька (він уже помер): зігнутий у плечах, зацькований, безправний яврей...

Кутько не діймав віри своїм вухам! На очі йому звелася кругленька у „котьолку" постать покійного Абрама Соломоновича (Самсон не був на свого батька схожий), що його можна було завжди бачити, як він стояв одвір біля своєї крамниці. А стояв він, звичайно, не без діла: підстерігав „дядьків", що проходили вулицею, і правив борги, кажучи (з характерною жидівською вимовою, якої у його освіченого сина вже не було). „Ей ти, цуєш? Коли з воно те буде, сцо ти сплатис борг? Як треба, так „прийдіте поклонімось", а як віддавати, так зди, Абраме Соломоновицу". Словом, з нього був справжній „глитай, абож павук" з гніздом у самому центрі с. Латаття. Жінки зносили до нього кожне яєчко, щоб купити сірників чи там соли. Гната самого, як він був ще хлопцем, не раз посилала мати до Ліпшиця по сіль тощо...

— ...Але він стягався з останнього, щоб дати своєму синові (цебто вже Самсонові) освіту... віддав до гімназії, хоч це й трудно було йому, як явреєві, зробити...

Кутько знав, що старий Ліпшиць дав директорові гімназії чималого хабаря, щоб прийняв сина.

— ... А як учився, бідував: треба було вчитися і заробляти на прожиття та на плату за навчання ... Не так, як тепер, коли держава дає студентам усе — і їжу, і гуртожитки, і стипендії, — додав між іншим. Він підмітав вулиці і навіть ... відходки чистив ...

Кутько згадав його новенький, блакитний, як небо, гімназіяльний костюм, що на нього заздрила вся лататтянська інтеліґенція, що здебільшого ходила тоді, під час революційного безладдя, в доморобному полотні, примітивно пофарбованому.

— А чи не дуже вже багато тих горшків та відходків? — бовкнув грубо в напруженій тиші той таки партієць з партизан, (як згадав тепер Кутько), гримнув, як голос самого правосуддя. — Там батько, а тут ти золотарюєш ...

Ліпшиць обурено підвищив голос, і в ньому забриніли нотки гніву.

— Робітники та біднота за старого ладу нічого, крім бруду, не мали ... Тільки буржуазія та куркульство, — натякнув на селянське походження партизана, — були ... чистенькі. А крім того, антисемітам здавалось і здається — бо не секрет, що вони й тепер є, — що всі явреї були багаті ...

І „голос правосуддя" не здобувся більше на якусь репліку, бо ... справді був селянин з походження, а від цього ж до обвинувачення в куркульстві та антисемітизмі не так уже було й далеко.

Скористувавшись цим відступом свого супротивника, Ліпшиць сміливо пішов далі. Взяв розповідати мальовничо про те, як „вони" (він і його шкільні то-

вариші) за імперіялістичної війни робили революційні вчинки — одного разу кинули з третього поверху гімназії на поліцая лямпу з гасом. Це вже була не „сповідь"-розповідь, а яскрава, повна патосу промова. Цей патос ще збільшився, як Самсон став говорити про часи революції... У вогні й пожежах палала країна... Партія кинула гасло: "Пролетарю, на коня!" і він вступив до Першої Кінної... На фронті його прийняли й до партії...

Кінцеві слова Ліпшицевої промови були такі ефектовні, що слухачі — зовсім незвичайне на „чистці" явище — навіть оплесками їх укрили.

Кутько не плескав, а сидів, як на голках, приголомшений тим, що в цій промові почув: такої прямої брехні, та ще й при свідках, йому ще не доводилось чути... хоч тепер і всі брехали... І він (Кутько б то), що мав допомагати партії в її „чистці", мовчав, як води в рот набрав!...

А тим часом Ліпшиць, скінчивши свою біографію, зійшов зі сцени, і, побачивши незайняте біля Кутька місце, сів. Спитавсь удавано-спокійно:

— Не знаєш, котра година?

Зблизька було помітно, в якій напрузі він був, чого коштувала йому щойно закінчена промова: в нього навіть руки трусились.

А „чистка" ж іще тільки починалась. Його ще мали обговорювати, як це було й з іншими. Але тут виявилася й особливість його „чистки" — „чистки" начальника. Через те, що керівник установи відповідає не тільки за себе, а й за „довірених" йому службовців, промовці „взяли в роботу" не так самого Ліпшиця, як підвладних йому безпартійних. Інакше сказати, тут

виявилась передчасною радість декотрих безпартійних з приводу того, що вони безпартійні, що їх начебто, як гостей, партія ласкаво запрошувала допомагати їй викривати „ворогів" у її лавах, і що вони хотіли зробити з "чистки" для себе трохи чи не театральну розвагу. Відзначаючи в Ліпшиця революційні заслуги й пильність, що виявилась хоч би в подачі „заяви" на мерзенного націоналіста Пічкуренка, промовці заразом картали його за допущення в інститут справжніх „ворогів народу". І от одно безпартійне прізвище стьобнуло в повітрі, як ганебний посвист батога над тілом караного, друге, а третім з черги . . . назвали викладача української мови Кутька.

Але цим разом Кутько, почувши своє прізвище у ворожім потріпуванні, не відчув якогось особливого переляку: він якось одерев'янів, збайдужів. Слухаючи промовця, якогось незнайомого йому студента з факультету кольорової металюргії, він страшно виразно чув його слова, навіть плямкання губами — як йому бракувало слова.

— „Як він чудно плямкає, — подумав, — наче жує щось . . ."

Студент цей говорив з місця (з залі) і стояв недалеко від того, кого називав „ворогом народу", — від Кутька. Намагався тільки не дивитись на нього, задирав голову, дивлячись понад головами перших рядів. Обвинувачував Кутька в „протягуванні" ідеалізму й українського націоналізму заразом.

Кутько хотів згадати, що це за студент, і ніяк не міг згадати. Не міг згадати прізвища, хоч обличчя це — противне! ненавидне! — бачив не раз у коридорі. Це його починало нервувати. — „А! — майже скрик-

нув у думці, згадавши, — „це ж Гуляєв, що при перевірянні в інституті елементарної грамотности зробив шістдесят помилок у проказі на 150 слів."

Тепер Кутькові стало страшно: зрозумів, що студент не з свого почину виступав, а з доручення. Оглянувся розгублено й побачив, як обличчя знайомих студентів від нього відверталися. А промовець уже згадував його „ворожу вилазку" на „передчисткових" зборах. Далі навів знайдений у записках його курсу вислів з народної казки „Був собі дід та баба", як злочинне „протягання" куркульського фольклору. Після цього студента у страшній, аж моторошній тиші величезної залі, повної людей, виступив другий і став закидати йому те, що він у викладанні мови не додержувався „діялектичного матеріялізму". Цього студента Кутько знав краще: він зробив тільки сорок помилок у тому ж проказі.

На „дні" в Кутька, що заворушилось знову, виринула думка про деяку невідповідність між філософією (ідеалізм!), що про неї ці студенти правили, і отими шістдесятьма та сорокма помилками в проказі.

І заразом аж тепер усвідомив сердешний чоловік свою загибіль.

6

Те, що сталося на „чисткових" зборах, вкинуло бідолашного Кутька в якесь гойдливе (в голові щуміло) запаморочення, у туман, рівний небуттю. Безлад у голові був такий, що він, мабуть, не згадав би й свого

йменння, якби хто раптом запитав... Або, може... (так, так, так, — смикало в висках) замість свого назвав би одно з радянських — „Владлен" (Владімір Ленін), „Воймар" („Войовничий марксист"), „Кім" ("Комуністичний інтернаціонал молоді") чи навіть „Трактор", бож трактор саме був у найбільшій пошані в країні будованого соціялізму.

Так, так, так — стукало в висках, хитало, гойдало його голову, немов то була не голова, а дзвін, і величезне важке серце, розгойдуючись, било у виски. А від голови хиталося й усе тіло. Коли виходив після зборів з інституту, сходив сходами, ноги йому так підгиналися, що він, бачилося, від найменшого поштовху або й без нічого впаде... Та ще й ухопитися ні за віщо, і ніхто не піддержить, бо той густий натовп студентів, що йшов поряд із ним, сахався тепер його, як прокаженого, ніхто йому навіть у вічі не дивився.

— „Можуть заарештувати..." — „А за віщо?" — „Заарешту-ують!..." — „А за віщо? Я син трудового народу... вийшов із селянства, що разом з робітництвом завоювало собі революційні права.." Зуби йому дрібно цокотіли, коли він пошепки проказував ці слова, опинившись на вулиці.

Щоб віддалити страшну мить арешту, не пішов додому, а взяв блукати містом, хотів загубитись у темряві, серед чужих, незнайомих людей. Він мусить загубитись, бо він... оповіщений поза законом злочинець! Але й тепер йому здавалось, що кожна зустрічна людина його знає і трохи чи не пальцем показує:

— „Оце ось він, той, що „протягає" ідеалізм у викладанні мови, що не дає діялектики у визначенні ре-

чення, що навів як приклад куркульські слова „Був собі дід та баба..."

І його лякало світло ліхтарів, що перехрещувало вулиці, що весело освітлювало ворушкі, як мурашник, юрби гуляючої публіки. Він кидався від того світла у чорні затінки від будівель...

А та публіка — головні жителі „чистого центру" — переважно жиди. Ідуть назустріч веселі, чисто зодягнені, вгодовані. Юнаки й панни. Юнаки один з-поперед одного голосно кидають дотепи, а панни сміються... А він сам один серед цих людей як у безлюдній пустелі, — заляканий, цькований без будь-якої провини...

І з „дна", із споду його душі стала підійматись, перемагаючи ідейну віру в рівність людей, засвоєну з старої „буржуазної" літератури, гостра ворожість до тих веселих і, мабуть, неголодних синів та дочок Сіону. Він тепер розумів так, що вони, попавшися в полон вавилонський, зуміли заволодіти самим Вавилоном, а в ньому добрими посадами, пайками, розподільниками відповідальних працівників і засудили синів Вавилона на отакі жахливі блукання нічної доби.

Горе тепер нечестивим синам Вавилона і добре їм, колишнім невільникам та бранцям!

Став тепер Кутькові на пам'яті дотеп, що його він чув якось у гуртку професора Яворенка, питання з відповіддю:

— Хто живе найгірше на землі українській? — Люди українські...

— Хто живе най...? — хотів проказати пошепки ці слова, а потім схаменувся: злякався цих своїх думок. Озирнувшись довкола, він постеріг, що на вулиці помітно порідшало людей: було вже пізно. А це

означало, що скоро буде небезпечніше на вулиці, де його могли затримати як підозрілого, аніж удома.

І він, ще нехапливо, помалу повернув на свою Садову вулицю. А чорні тіні в цій бічній вулиці, майже неосвітленій, забігали наперед, зловороже таїли в собі і шпигів, і агентів ДПУ в синіх з червоними околицями кашкетах, і ті вороги були готові щохвилини вхопити його... А в дворі, як у глибокому колодязі, зловісно-тихо, чорно... у коридорі ані шешерхне...

Коли гляне: на білій у темряві стіні біля його дверей... якась постать! Зауваживши, видимо, його, постать ворухнулась. Переляканий чоловік зойкнув:

— Ой, хто це?

— Я це, Гнате Пилиповичу.

— Хто?

Він трусився, як у пропасниці, цокотів зубами.

— Я, Лаштоба Петро. Я тут уже більш, як годину чекаю...

— Ви прийшли заарештувати?

— Та ні, — сказав спокійно Лаштоба. — Ще що вигадайте! Чого б я вас арештовував? Хіба я не знаю, що ви чесний радянський педагог? Я немилосердний тільки на всяких гадів... А до вас у мене одна справа.

Кутько згадав, що Лаштоба чомусь не був на „чистці", отже нічого не знав, і це його заспокоїло трохи. Узяв відмикати двері, тільки довго в темряві відмикав...

Коли вони ввійшли до „півкімнати" і господар засвітив прикре для нього ж таки світло (бо освітлювало його лице, очі), Лаштоба мовив:

— У мене важлива справа: я написав листа т. Сталіну і хочу, щоб ви сказали, чи добре написано... Я

сам знаю, що пишу вже не погано, уже набив руку... Я ж починав із „робкорівських"*) дописів. Якби й тепер я писав до якоїсь газети, так і не задумався б, а то ж у ЦК, до самого т. Сталіна. Незручно, знаєте, буде, коли щось не до ладу...

Картата, натягнута на вуха кепка, якої він і в хаті не зняв, затінювала його поважне, аж похмуре обличчя, і та тінь робила його ще похмурішим. З цим похмурим виразом він і почав читати своє писання.

„Дорогий батьку наш, учителю і друже Йосипе Висаріоновичу! Щиро дбаючи про зміцнення нашого радянського ладу, я хочу з цією метою висловити (як робітники на заводах вносять раціоналізаторські пропозиції) деякі побажання..."

Він спинився на хвилину, перевіряючи, яке враження справив початок листа на вчителя.

— Ну, як? — запитав. — Чи добре сказано?

— Добре...

— „Про волю слова. Що у нас немає так званої волі слова, це добре: нічого потурати всяким блазням в їхньому контрреволюційному базіканні. Але в цій справі ми робимо деякі помилки. Так, наші газети часто пишуть про те, як у буржуазних країнах люди (напр. у парляментах) критикують свої уряди, а це багато хто з читачів витлумачує не на нашу користь. Кажуть: — „Бач, он там можна критикувати, а в нас ні..." Або, повідомляючи про невеличкі кари (1 — 2 місяці ув'язнення) за протиурядову агітацію, газети дають читачам матеріял для невигідного для нас порівняння, у нас бо за протирадянську агітацію чи за протирадян-

*) Робкор — робітничий кореспондент.

ські анекдоти карають розстрілом. Слід би таку інформацію заборонити."

— „Що це він пише?!" — думав гарячково слухач.

Лаштоба спинився, чекаючи похвали.

— „Це ж провокація! Він прийшов мене перевірити ... перед арештом ..."

Не почувши від учителя й слова, Лаштоба став читати далі.

— „П р о в о л ю д р у к у. Таку саму помилку ми робимо і в питанні про волю друку. Наші газети з осудом пишуть про невеличкі штрафи та про „білі плями" (цензурні) в буржуазних газетах, а читачі роблять із цього такий висновок, що заборона однієї статті чи частини статті менше лихо, як наша повна заборона вільного друкованого слова. Так само недоречні й повідомлення з осудом (мовляв, нудні, казенні і т. д.) про уніфікацію преси в фашистських країнах, бож і в нас те саме — преса уніфікована, казенна тощо".

Кутько з жахом дивився на свого учня. А той невгавав.

— „П р о в и д а в а н н я д е я к и х к н и ж о к. Наші видавництва друкують писання старих українських, російських та чужоземних письменників, що в них засуджуються та висміюються такі явища державного та громадського життя, які є й у нас. Ось, наприклад, твір буржуазного французького письменника А. Франса „Боги прагнуть". Хоч у цій книжці описано давні події, але читач може легко багато чого з того перенести на нашу дійсність. Такий наприклад опис хлібної черги, труднощі в харчуванні. Або терор і суд, коли в одну змову об'єднують людей випадкових. Ад-

же часто так робить і наше ДПУ, як буває треба „підкреслити" процесом якусь кампанію."

— „Боже, що він задумав?!" — бився, як на ножі, невільний слухач.

— „Про кінофільми. У деяких наших фільмах показують усякі ласощі, ковбаси, наприклад, а в житті цього немає, і глядачі часто роблять небажані висновки. Я сам не раз чув з приводу цього іронічні зауваги, а один раз навіть затримав такого контрреволюціонера і передав до ДПУ..."

У перервах між темами Лаштоба зиркав на свого слухача з повним задоволенням.

— „Про єдність мов. Ми правильно віримо в те, що в майбутньому буде одна мова. Але водночас ми неправильно допускаємо розвиток багатьох мов, таких, як українська, білоруська тощо. Треба б оголосити російську мову, як єдину обов'язкову, бо це мова Жовтня, мова Ленінових і Ваших творів."

У Кутька вихопився якийсь болючий стогін. Але читець того не помітив.

— „Про написи у відхідках. Наша влада не місцях спускає з ока відхідки, написи в них, що контрреволюція надряпує. Ось, наприклад, який вірш був написаний в одному з відхідків про товариша Буденного:

Вже війна не за горами,
Стукає в ворота,
Та зужито на ковбаси
Всю вашу кінноту."

— Годі! — нервово скрикнув Кутько, скинувши попереду себе руки, немов від кошмару-привиду боронився.

— Що годі? — спитавсь Лаштоба і подивився здивовано Кутькові в обличчя. — Ви проти цього?

— „Що я роблю, божевільний?! — вжахнувся збитий з пантелику чоловік. — Що я роблю?!"

Ці слова він майже прошептав, — як маловірна людина шепче губами „свят, свят, свят Господь Саваоф", коли ударить грім.

— Хіба ви хочете, щоб ця контрреволюція поширювалась як народна словесність? — насторожено перепитав Лаштоба.

І раптом почервонів з гніву, його очі злобливо спалахнули.

— Так он ви який . . . контрреволюціонер! — загрозив. — Я цього не знав . . .

Він хапливо згорнув свої писання і, швидко повернувшись, вийшов із хати.

Господар стояв деякий час, не знаючи, що робити. А потім кинувся навздогін і . . . знов спинився. Ним тіпала пропасниця. Страх уже панував над ним повновладно.

Було вже близько 12-ої години ночі.

— Вони ж саме отакого часу й хапають, — прошепотів він тихо, так, що тільки міг сам почути. — „Чорний ворон" їздить і хапає . . .

Саме в цю мить у коридорі наче щось стукнуло.

— Ат, — сказав він уже голосно, сказав його язик. — Все одно . . .

Ота сила, що ганяла його по місту, що хотіла вберегти від загибелі, раптом зникла . . . Йому було ясно, що гине і що рятунку нізвідки не буде . . . Якось випадково згадав, що серед його книжок є такі, що їх він думав у таку хвилину (як ітимуть з арештом) вики-

нути в вікно на дах сусіднього будинка — напр. „Історія України" М. Грушевського, але вже ані поворухнувся, щоб це зробити... Стояв, напружено прислухався. Та стук не повторився. Ще трохи прислухався, а тоді роздягся й ліг.

— „Я не збожеволію... як Дубищенко," спало йому раптом на думку страшне припущення, немов би йому вже загрожувало чорне небуття божевілля. — „Треба не збожеволіти!" — зціпив він зуби. — „Треба тільки не захотіти, і божевілля, — вимовляючи це слово, він наче відчув смак дерева в роті, — відійде геть, обійде стороною, як страшна градовиця під напруженим зором Мольфара в „Тінях забутих предків".

Але спогад про трагічну загибіль Дубищенка не йшов із голови. Дубищенко, вчитель української мови, фізично міцна і здорова людина, після того, як його викликали до ДПУ, „потягали" деякий час, занедужав на манію пересліду. Він боявся ночувати дома, не їв, думаючи, що його отруять... Схопив раз дочку-дівчинку, вибив вікно і в самому біллі побіг до Дніпра, як дикун... Так і помер від виснаги...

І інші страшні, відомі йому (Кутькові б то) факти стали на пам'яті. Український поет Аркадій Казка заподіяв собі смерть під загрозою арешту... Борис Тенета повісився у в'язниці...

— Я не зроблю цього, — вимовив він уголос. — Та й становище моє легше.

І він з полегшенням подумав, що, серйозно беручи справу, до нього ні за що причепитись. Справді бо: якщо його „тягали", так тільки тому, що хотіли з нього зробити „сексота"; до заводу ходив на побачення з дівчиною — це доказане; те, що сказано на „чистко-

вих" зборах, не таке вже й велике... Словом, зокола все гаразд. Ну, а те, що є в нього на „споді", „на дні", нікому не відоме... І йому раптом стало ясно, що саме так, у двох подобах, роздвоєно найзручніше жити. Від усвідомлення цього йому стало навіть весело. Йому показалось, що він знайшов те, що його так довго шукав, усвідомив найбільшу істину людського життя.

— „Тепер я буду свідомо так жити — буду я один і заразом нас буде два. Один з нас буде відтепер легко виголошувати казенні промови на зборах (бо досі це була мука), легко складатиме хвалу Сталінові, а другий нишком утішатиметься недозволеним щастям нашого національного буття — мовою, піснею, письменством, Лесею Українкою, Винниченком... буде читати ті українські книжки, що їх призбирав був за роки деяких сприятливих можливостей для розвитку нашої культури. Хай я буду й людина-облуда, — але так зручно..."

Так, це справжня істина, над усі істини істина. На ній і світ збудований, це головний закон марксистської діялектики, що її він, хоч і з примусу вивчив, — одність суперечности, або т. зв. двурушництво. І їй, цій істині, всі скоряються. Джордано Бруно говорив про науку, а хотів слави, Шевченко був проти панів, а сам хотів поставити „хату і кімнату" та мати свій власний „садок-гайочок", Чернишевський до сокири кликав „Русь", а сам хотів бути на місці руського царя... і це сталося з останнім проповідником добра — Леніним... Та й сучасна влада хіба не так діє? Скрізь і всюди пишуть про демократизм, а тим часом скрізь керують деспотично, призначають, а не вибирають навіть пар-

тійних секретарів. Абож фальшують народню волю. Треба, наприклад, випустити чергову державну позику, — так пишуть, що це вони роблять на вимогу шахтарів якоїсь шахти або робітників заводу... І навпаки, яка жалюгідна була українська влада 1918 року, що казала народові так, як думала. Думала, що грабіжництво доганна справа, — і це казала в своїх закликах, спиняючи розрухи...

Отже хай живе роздвій! Хай живе всесвітня брехня! Треба щоб мистці створили апотеозу роздвоєння й брехні!...

Тут він побачив велику дивовижу — наче велику сцену, а на тій сцені картину „Апотеоза брехні". Брехня була втілена в образі вродливої жінки-ударниці — не ударниці, літунки — не літунки, бо в червоній „революційній хустині"... І та жінка сиділа ніби на якомусь троні, як цариця. Тільки брови в неї були намальовані, губи начервонені, волосся побілене воднем-пероксидом.

— „Чому в образі жінки? — подумав Кутько. — Чи тому, що слово „брехня" жіночого роду чи, може, тому, що жінка частіш як чоловік, буває роздвоєна: улеслива на словах і гадюка в серці, вірна ввічі й зрадлива поза очі? От і ця, — подумав про жінку на сцені, — у червоній хустині, а брови намальовані... живе втілення роздвою..."

— А ти хіба не роздвоєний? — гукнула раптом жінка, гнівно блиснувши очима... — Подивись лишень на себе!...

І Кутько відчув, що він справді, уже фізично, роздвоюється... чудно якось розколюється, як кавун, крихко розпадається на дві половинки. Розколина про-

йшла через тім'я, між бровами, вздовж носа, так, що одна ніздря там, а друга там . . .

Так у „півкімнаті" замість одного стало двоє чоловіків. У кожного з них по одній половині обличчя, по одній руці, по одній нозі. Ліва „півлюдина" сіла на єдиному стільці, що був у „півкімнаті", а права — на валізі.

Потім вони розбалакались.

— Виходить, — обізвалась ліва „півлюдина", — що може бути не тільки „людина" та „надлюдина", а й „півлюдина" . . .

— Еге, — згодилась права „півлюдина". — Я права, а ти ліва . . .

— Ти, безперечно, у всьому помиляєшся, — сказала ліва „півлюдина". — Зокрема ти помиляєшся, гудячи теперішній політичний лад і згадуючи з любов'ю жалюгідні спроби створити українську владу на Україні наддніпрянській і наддністрянській . . .

— Я не можу схвалювати найжорстокіший деспотизм, хоч він і личкується лівими демократичними фразами, — мовила права Кутькова половина.

— Це демократизм найдемократичніший у світі, бо його очолює найлівіша партія — комуністична, — сказала ліва „півлюдина". — 98% людности має право голосу . . . і взагалі права . . . Тобі краще старе, ніж нове, якому належить майбутнє . . .

— Ні, — відповіла права „півлюдина". — Якщо я гуджу нову деспотію, то це не означає, що я виправдую стару, царську . . . Я за ту демократію, що її вимріяли найкращі люди всього світу — з волею слова, думки, сумління.

— Аби техніка розвивалась, — забелькотіла якось

уже невпевнено ліва „половина". — А сумління, — на бісячого батька воно здалося?!...

— У майбутньому будуть трактори скрізь... — сказав хтось третій: — трактори на руках, трактори на ногах, а на голові макітра... трах, трах...

Кутько прокинувся, обливаючись холодним потом: у двері щось стукало.

— Громадянине Кутьков! — почув він, остаточно прочумавшись, солоденький голос двірника Раївського. — Громадянине Кутьков! Тут міліція... Відчиніть...

— Аж оце воно! — подумав уголос, холонучи всім тілом. — Ну, тепер кінець...

Голова пішла обертом, загойдалася на хвилях, як то буває на початку хвороби. А потім його пойняла байдужість. Машинально налапав на стільці штани й став надівати. Але ноги тремтіли, холоші скручувались у джути. Устиг натягти тільки одну, а далі мусив на владний голос із-за дверей іти відчиняти.

Повернув ключа. З освітленого коридору увійшов гурт людей.

Раївський послужливо перед військовими увімкнув світло, і те світло освітило нещасного чоловіка в дуже непоказному вигляді: у самім біллі і з холошею на одній нозі.

З тих, що увійшли з Раївським, двоє були безмовні в уніформі військ ДПУ червоноармійці, вони були з рушницями і зразу поставали біля дверей, як на варті. Третій був молодий, стрункий у постаті жид, одягнений теж по-військовому, з перетягненим офіцерською портупеєю станом; його молодість грала на щоках рум'янцем цегляного кольору... Цей, увійшовши, мовчки подав Кутькові ордер на трус і зразу ж заходився тру-

сити — переглядати книжки на столі. Робив це спокійно, мирно.

Але це „мирне" перегортання книжок так подіяло на Кутька, що він уперше в житті відчув гостро-солодку жагу вбивства... Убити оцього цегляющокого... а тоді хай буде, що буде! Убити за те, що він удерся до нього серед ночі, що потоптав його людську гідність...

Та незабаром це почуття спало, він наче зів'яв, похилився на бильце ліжка, не знаючи, чи йому натягати далі штани чи... так гинути... А потім узяв таки одягатись.

Раївський послужливо подав йому верхню сорочку, піджак...

— „Так послужливо домагають кати підійти людині до шибениці... догоджають жертві, щоб вона „не гедзкалась", не робила їм зайвої мороки..." — подумав Кутько.

А потім того йому зробилось холодно, він став усім тілом тіпатись.

Десь за диктовою стіною пробив годинник: раз, два, три, чотири... з протяглим мелодійним видзвоном останнього удару.

— Чотири, — промовив неголосно Раївський, розбивши напружену тишу, що була в „півкімнаті". На це ніхто не обізвався. Було й далі тихо. Тиша, здавалось, було те головне, що заповнювало у цей час світ... Мовчала безгомінно і стіна-мембрана, хоч сусіди за нею, напевно, все чули, тільки боялися зрадити свою присутність...

Тільки шелестіли в руках у цегляющокого перегортувані сторінки книг, деякі з книг він відкладав з

наміром, очевидячки, їх забрати. Кутько механічно слідкував за цими рухами.

Дід Раївський, що сидів на краю ліжка, схилившися на коліна, став дрімати. А Кутькові, дарма що зокола він був ніби спокійний, робилося дедалі холодніше, він дедалі дужче трусився. Силкувався не труситись, сердився за це на самого себе — і не міг подолати цього прикрого стану. Якби його запитали про щонебудь, він зацокав би зубами ...

Перегляд книжок тривав довго: годину — дві — три ... Адже між сторінками могли бути листи, злочинні писання. ...

Кінець-кінцем якось непомітно Кутько заспокоївся: перестав тремтіти.

Раптом цегляночцокий поспитав, чому в нього самі українські книжки.

Кутько нічого не відповів і знов відчув, що починає труситись ...

Тоді цегляночцокий підвівся і сказав, щоб він (Кутько б то) збирався: піде з ними.

— А ордер же на трус тільки! — потиху сказав Кутько.

„Чекіст" показав другий ордер, що в ньому було написано „заарештувати".

А за вікном уже сіріло, задзенькали й загули перші трамваї. Місто прокидалось.

. . . . . .

В комендатурі ДПУ цегляночцокий жиденко передав Кутька (як якусь річ) біляво-мурому кацапчукові, невеличкому кирделикові в червоно-синьому кашкеті, з наганом і шаблею при боці.

Та й інші з охорони були такі самі біляві та дрібні на зріст. У місті можна було бачити цілі „роти" таких „китайчиків". Це вони — малі, дрібні, але, як сарана, численні — давали змогу цегляющокому й іншим таким, як він, сміливо хизуватися офіцерськими портупеями та дорогою зброєю. Вони ж охороняли й Україну від „зовнішніх" та „внутрішніх" ворогів. Тимчасом як самим українцям радянська влада „довірила" багато відповідальнішу й почеснішу роботу — охорону Далекого Сходу та Середньої Азії, і не один -е н к о здобув там за вірну службу нагороду, як от право нести „сталінську вахту" вночі проти свята „жовтневої революції", не один на такій вахті й головою під „басмацькою" кулею наложив.

Правда, в тому, що Україну охороняли москалі, а Далекий Схід — українці, можна б добачати подібність до розподілу тих і тих у царській армії, але... то все таки була царська армія, а це революційна, червона.

— Ну, пашлі! — звелів спокійно кацапчук і повів заарештованого до камери. Коли проходили через двір, Кутько востанне бачив у гратчасті ворота „волю", окремі людські постаті, що вільно, хоч і швиденько, боячись страшної установи, пробігали протилежною перією.

Як же ж і здивувався (чи, може, злякався) Кутько, коли в камері, до якої, як до клітки, вкинув його „начальник варти", побачив своїх товаришів та знайомих: Омелька Деркача (радянського поета), Гиренка та Бичка і не знайомих йому безпосередньо людей, але українців, — як от сивий відомий лікар Павлівський, що, як це знав Кутько, бував у проф. Яворенка.

Усіх їх узято минулої ночі. Отже це була справжня облава на українців.

Товариство, а найбільше „славні побратими" голосно й весело привітали новоприбулого.

— Хай живе Україна! — вигукнули „славні побратими", перелякавши на смерть новака. І він у відповідь не сказав ані слова, тільки бліда усмішка - не усмішка скривила його обличчя. А потім він холодно знітився. Пом'явши ніяково в руках кашкета, не знаючи, куди його подіти, він сів на нари, біля єдиного в цьому приміщенні вікна, густо заґратованого.

З вікна подихала ранкова, така тепер приємна вереснева прохолода, а в камері густою хмарою стояв тютюновий дим, якого так не любив Кутько.

Кидалося ввічі тут, у камері, те, що сидять самі українці. Про це свідчила й українська мова — вона тут панувала. Тим то було цілком ясно, що дія відбувається не де, а таки на Вкраїні... Коли б хто хотів цього пересвідчитися, то мав би йти до камер ДПУ, бо на вулиці в місті цієї ясности не було.

Більшість заарештованих були веселі, а найбільше „славні побратими". Вони були балакучі, навіть задавакувато-зухвалі. Жартома вони говорили, що хочуть заснувати найновішу Січ.... на Соловках... Це мала бути вже шоста числом, п'ять було на Дніпрі. А на Соловки українці мали право, там є українська національна святиня — могила останнього кошового Кальниша. Кажучи це, Петро Гиренко демонстрував свого „оселедця" і „клявся", що дозволить його відрізати хіба з головою.

Навіть Омелько Деркач, „плужанин", радянський

поет, заразився цими гуртовими веселощами і написав на дверях камери вірша на цю тему:

Після того, як катюги
Січу зруйнували,
Жили довго ми без Січі,
Вельми бідували.
Тепер час нам, козаченьки,
Собі раду дати
І на півночі далекій
Січу заснувати.

Сивоволосий лікар Павлівський розповідав свої пригоди з 1917-19 років, зокрема про те, як він на початку революції їхав на чолі української маніфестації на білому коні в українському козацькому вбранні, а також про те, як вони піднесли Денікіну хліб на українському рушнику з написом: „Не той козак, хто поборов, а той, хто вивернувся". І як Денікін на це „закрутив носом".

Доходило навіть до того, що дехто з почину „славних побратимів" пробували дратувати в „прозурку" похмурих кацапчуків-вартових, перевіряючи, чи вони розуміють українську мову. Казали, що їм хочеться цибулі, а ті думали, що просяться „надвір" і сердито відказували, що „нельзя".

Дехто натякав на колективний опір — голодування, як то знали з літератури про царські в'язниці та сучасні капіталістичні . . .

Тільки ж уся ця веселість була схожа на веселість людини з . . . підвищеною температурою, веселість чи сміх на кутні . . .

І справді вже другого дня декотрі з в'язнів несподівано вмовкли — як води в рот набрали. Ще більше

знизився настрій, і то в усіх, третього дня, як до камери вкинули напівживу людину. Саме так — укинули, бо сам він — якийсь селянський парубчак із чубом-острішком — не міг іти. Коли ті, що вели, випустили його з рук, він поточився, як зів'ялий, і, вдарившись плечем об нари, упав у проході і мертво захріп. Спав роззявивши рота, як мрець, до вечора, усеньку ніч і ввесь другий день. Уїдливі осінні мухи лазили йому по обличчі, залазили в ніздрі, а він нічого не відчував. Пробували його разів скільки будити — не прокидався. А як наостанку таки прокинувся, то розповів, що йому три доби, вдень і вночі не давали спати: слідчі мінялися, а його не відпускали. Біля нього стояв червоноармієць з багнетом і трусив за плече, коли він починав дрімати. Ще страшніше стало, як одного дня довідались, що в сусідній камері сидів „смертник", якого мали вночі розстріляти.

Стали мимохіть прислухатись до одноманітної ходи за стіною, одинокої ходи, в якій було знати страшне чекання смерти.

А вночі там справді заклацав засув, почулась якась боротьба, удворі страшним ревом заревів „чорний ворон", заглушаючи страшну подію, а через десять хвилин усе вмовкло . . .

Цієї страшної ночі з камери ч. 3 почали вперше брати на допити. Візьмуть одного, а через деякий час укидають назад червоного, збентеженого. Але покищо нічого страшного не було: усі писали свої життєписи. Та вже наступної ночі лікар Павлівський, повертаючись з допиту, налякав усіх страхітливою поведінкою. Він, дужий, високий, ухопився за одвірок і не хотів заходити до камери, кричав — сивий, оброслий колючою ще-

тиною — „мамо!" Кацапчуки цілою „ротою" тупцялися за його спиною, як ліліпути біля Гуллівера, били по пальцях, щоб пустився... А як його нарешті таки впхнули до камери, він упав ницьма впоперек нар — довгий, як велетень — і голосно, з страшним ревом заридав, скидаючи могутніми плечима...

Усі, що були в камері, збилися, як зграйка сполоханих у клітці птахів, в один куток і мовчки дивились, не знаючи, що робити.

Останнім із черги взяли на допит Кутька. Це сталося серед ночі. Він спав, коли чує — щось його за ногу смика... Крізь сон подумав, що це бере його обережно вовк, так, як колись брав його діда, як той спав у степу (дід розповідав). Скрикнув з ляку і прокинувся. За ногу його тягав „карнач"*).

Потім повели його через страшне подвір'я, освітлене таємничими ліхтарями, свідками розстрілів під гудіння „чорного ворона". Від страшної напруги він став дрібно-дрібно труситись, наче його била пропасниця (так, як тоді, коли його брали з дому).

Завели до слідчого. За столом сидів невеличкий, з синцями під очима, „чекіст", такий, яких він уже бачив раніш, — як його викликали, як заарештували в заводі... Це ті очі, що залишали сині кола перед його очима... Тільки ж то було вдень, а цим разом серед ночі під враженням спогадів про розстріл, про те, що сталося з Павлівським.

З інших кімнат було чутно допити. І от раптом — несамовитий жіночий крик:

— Я скажу-скажу...

---

*) Караульний начальник.

Кутько пізнав голос жінки українського професора Б., що емігрував за кордон.

— „Так і її взято", — подумав, нервово стенувшись. — Це ж зовсім стара жінка . . .

Слідчий пильно подивився йому ввічі, перевіряючи водночас, як на нього це подіє. А потім подав аркуш паперу і звелів тихим, спокійним голосом написати свій життєпис, приділивши найбільше уваги своїй роботі в контрреволюційній націоналістичній організації. А помітивши, що допитуваний тремтить, спитав:

— Чого тремтиш? Холодно?

Кутько, цокаючи зубами і насилу вимовляючи слова, сказав:

— Ніякої організації я не знаю . . .

— Не знаєш? А чому ж у тебе такий зляканий вираз на обличчі?

— То в мене . . . такі брови, — пробелькотів безпорадно допитуваний.

Після того, як він написав життєпис, його відведено до камери. Та не встиг він і задрімати, як його знов узяли. Слідчий наполягав, щоб він признався. Відвели вдруге назад, а потім того знову, уже перед світом, взяли на допит. Тепер було вже три слідчі, на нього кричали, загрожували розстрілом. Та він уже не трусився, а сидів непорушно, мов дерев'яний. Бо справді ж ніякої організації не знав . . .

Слідчі стали читати агентурні про нього відомості, де він — на лекціях тощо — що казав, але в тих його словах нічого злочинного не було. Так він між іншим довідався і про Лаштобин на нього виказ, зроблений уже після арешту. Та й у Лаштобиному виказі нічого страшного не було, бо він засудив не дуже похвальні

витівки цього „охочекомонника" в боротьбі з ворогами революції. Із цього ж усього він зробив радісний для себе висновок — що його кохана „Олеся" не була шпигункою, бо ні одно сказане при ній слово не було в слідчих записане.

— „Люба, хороша!" — подумав ніжно про дівчину.

Востанне його брали вдень і помітним з цього допиту було тільки те, що слідчий показав йому в вікно професора Яворенка (його вели через двір) і сказав:

— Он ваш отаман.

Кутькові було ясно, що центром „змови" був історичний музей, що його згубила знайомість з професором Яворенком.

— „І чого я, дурень, туди ходив?" — лаяв він себе у думці.

7

А на волі тим часом по всій Україні відбувалися бурхливі (не інакше!) „демонстрації" протесту проти „злочинних" намірів т. зв. Спілки Визволення України. Інакше сказати, Україна аж ніяк не хотіла, щоб її визволяли якісь там єфремови, ніковські (з малої літери) й інші полигачі чужоземних імперіялістів.

Була пообідня пора, як на інститутському подвір'ї стали сходитись студенти та працівники металюргійного інституту: звідси вони мали йти на загальноміську демонстрацію.

Сходились студенти-денники, що їх затримали пі-

сля навчання, і вечірники, яким сказано прийти трохи раніш. Ті й ті з приємністю виходили з відсирілих уже по-осінньому приміщень і порізненими покищо купками ставали посеред малого чотирикутника двору, замощеного густим, як сціплені зуби, мостинцем. Усі дбали про те, щоб бути під приємним теплом прижмуреного вересневого сонця.

Те тепло зігрівало й накладало на все якусь ледачу сонливість, неохоту рухатись. Цю сонливість збільшувала й сивина осінньої павоті, поначіплюваної на все, на що тільки можна начепити, зокрема на мовчазне вогнище (як сказав би поет) самітного каштана у кутку подвір'я. Сонні були й погляди та обличчя людей. Можливо, що не в одного ворушилася на серці ще й зазлість з тієї причини, що через „цю чортівню" (демонстрацію) пропадав обід у харчівні...

А втім, такі „набурмосені" були таки не всі присутні: не одно можна було побачити й веселе обличчя та жваві бадьорі рухи. Але це були обличчя з такими антропологічними ознаками, що їх не відзначив в українців навіть такий видатний антрополог, як Федір Вовк. Найяскравіші з цих ознак були носи та вуха: носи — як скрипкові ключі, а вуха — як малі крильця.

За цими ознаками можна було, наприклад, легко пізнати студента вечірнього інституту і заразом слідчого ДПУ Чорностріка, що мав іще й свою, притаманну тільки йому прикмету — задимлено-сіре, ніби покроплене рушничним порохом обличчя. Тільки зуби в нього були білі. Тими зубами він і блискав, як демон, оповідаючи своєю гаркавою мовою веселі анекдоти та всякі інші історії. Як людина забезпечена від всякої політичної неблагонадійности, він досить сміливо го-

ворив і про СВУ, зокрема розповів про те, як важко було органам безпеки викрити цю банду, що вміла добре личкуватись і удавати радянськість. На доказ цього він згадав Кутькову поведінку, власне те, як він йому самому відповідав на питання про антисемітизм українських письменників. Він, як папуга, твердив раз-у-раз, що жиди гарні, а українські письменники погані. І тільки те, що на виду він, цеє кажучи, то блід, то червонів, зраджувало його нечисте сумління.

Це була одна згадка про бідолашного Кутька, хоч він сам ні про яку Спілку Визволення України й не чув.

Друга згадка виходила від справнички, що хвалилася в гурті жінок, співробітниць канцелярії та бухгальтерії.:

— Він же до мене залицявся... Хіба ж так упадав! Тільки ж я, наче серце моє чуло, що він ворог, дала йому доброго одкоша...

— Невже дала?

— Та ще й як!

На подвір'я вийшов, гордо несучи свою пишну шевелюру (був, як звичайно, без шапки) директор інституту Самсон Ліпшиць.

Так, він був уже директор. „Чистка" вийшла йому на користь: у наслідок перевірки він зміцнив своє становище в партії, а через те й на посаді. Після того, як останнього директора, Шамесового наступника й „куркуленка" з походження, вичистили з партії та „зняли" з роботи, його настановлено директором.

Нема мови, що це відповідним робом відбилося й на його поведінці: його рухи стали ще поважніші, ще більше з'явилось іронії в прискалюванні ока та в мор-

щенні красивого з майже непомітним заокругленням носа.

Він прийшов не сам, а, як і завсіди в таких випадках, із своєю дружиною.

На подвір'ї „Ксюша" відокремилась від нього й підійшла до гурту жінок. Ті зустріли її, як директорову жінку, солодким медом усмішок та похвал. Найбільше хвалили її новий брилик із сойчиним крилом на боці. Брилик сидів на її товстій, складеній книшем косі, як легкокрилий метелик.

Але ті похвали не були щирі: при її надмірній повноті цей брилик робив її схожою на... свиню в людському вбранні (як це малюють іноді в дитячих книжках).

Про це й шепнула у зручну мить справничка (худа, як щука) своїй приятельці з бухгальтерії. До Ліпшиця підійшли деякі студенти-активісти з „профкому", з „комсомолу". Підійшов Чорностик. Взагалі ж новий директор не любив бути з студентами за панібрата. Та це й суперечило б урядово проголошеному принципові одноначальности, твердого керівництва.

Перше директорове слово, звернене до студентських керівників, було:

— Дисциплінка, хлопці... „теє то як його" у вас шкандибає... Як би там підтягтися...

Та Чорностик, що почував себе нарівні з директором з огляду на своє „сумісництво", замість щоб прямо на директорову заввагу відгукнутись (з нього був голова „профкому"), розповів жарт.

— „Чого це ви спізнились? — накинувся один ди-

ректор на своїх підвладних, прийшовши до установи з запізненням.

— „А ми вас чекали, — відповіли підвладні.

Це Ліпшицеві не дуже вподобалось, і він відвернувся від Чорностріка.

Ще здаля зняв бриля, шанобливо до директора здоровкаючись, викладач математики, сивенький дідок з „українців", і теж підійшов. Щоб показати свою солідарність з „радвладою" щодо „есвеу", він сказав:

— Погано чомусь сходяться студенти, Самсоне Абрамовичу. Така важлива справа...

— Як кажете? А! Нічого, зійдуться, — недбало відгукнувся на це директор.

Він у цю мить прислухався до жіночого гурту, звідки було чутно голосну, майже крикливу „Ксюшину" мову, і це (її крикливість серед людей) починало його дратувати.

— „Хоч би трохи стримувалась..."

Треба прямо сказати, що присутність жінки чималою мірою псувала йому те щастя, що давало директорство. Одно, ота її „нетактовність" у мові, а друге — боясть, щоб до нього при ній не підійшла якась жінка, особливо із „кручених"...

Ці думки настирливо лізли йому в голову.

— „Яке вона має право мене тероризувати? Я ж вільна людина..."

Але насправді він не такий уже був вільний: на ньому тяжіло його крамарське, приховане на „чистці", походження. А жінка ж, у разі розриву, могла все це виявити і тим звести нанівець добрі наслідки „чистки". Тим то він мусив коритись, ба й догоджати своїй жінці. А водночас це збільшувало його почуття ненависти

до огрядної, вгодованої понад міру жінки-свині, що її просто випирало з одягу, як тісто з діжі.

І це в той час, як його директорство збільшило її ніжність до нього! Вона тепер уже носилася з ним справді так, як той дурень із писаною торбою. Неприємно йому було, що вона прилюдно його раз-у-раз хвалила...

Вслухавшись у жінчину мову, він почув, що вона й тепер його вихваляла. Власне, вона говорила про те, що чоловіки-жиди багато кращі за українців чи росіян, ніжніше поводяться з жінками, не б'ють.

— От хоч би й мій, — долетіло до його вух: — ніколи тобі й слова накриво не скаже... особливо останнім часом...

— Як це останнім часом? — поцікавилась справничка з явним наміром поглузувати.

— Ну, от тепер... як була чистка, коли став директором...

Самсон стиснув з ненависти кулаки в кишені, люто зціпив зуби.

— „Не розуміє того, що з неї глузують... і з мене разом з нею..."

— Він мене інакше й не називає, — казала „Ксюша" далі, — як „Ксюша" „Ксюшуня"...

— „Га-а-дюка!... — Знала б ти у мене, якби не..."

— Швидше я коли нагримаю на нього, а він ні... — характеризувала його жінка.

Самсон одвернувся, щоб не чути...

А потім сталося те, що його він найбільше боявся: до нього підійшла своєю ритмічною, вигинистою ходою студентка-красуня „Олеся" Вільчек. Розмова з цією студенткою була для нього особливо небезпеч-

на: „Ксюша" звернула увагу на надзвичайну вроду цієї дівчини і тепер уже більше, ніж до кого іншого, до неї ревнувала. Навіть „Хая" тепер відійшла на другий план.

— Добридень, Самсоне Абрамовичу, — загомоніла Вільчек своїм чарівним голосом, явно з ним кокетуючи. — Я, мабуть, спізнилась?

— Спізнюватись не можна, — умисне суворо, щоб не заохочувати її до дальшого кокетування, сказав Ліпшиць.

— Та я прямо бігла. Бачте, як захекалась . . .

І вона відгорнула борт свого зеленого жакетика, щоб показати, як рухаються груди.

— Все одно спізнюватись не можна, — тим же суворим тоном проказав директор і стурбовано оглянувся на жінку.

— Ну, я більше не буду . . .

Але кажучи й це, вона більше кокетувала, ніж просила вибачення, і музика її мови була невідбивно-чарівна. Потім вона ніби трохи зам'ялась. Далі зробила раптом серйозний вираз на обличчі й рішуче загомоніла:

— Я давно вас, Самсоне Абрамовичу, хотіла спитати: невже Гнат Пилипович справді пішов на контрреволюцію? Адже він був такий добрий . . .

Заскочений так несподівано, Ліпшиць не здобувся зразу на слово.

— Це ви . . . той . . . про кого?

Перепитав, щоб тим часом подумати, як відповісти.

— Та про товариша Кутька. Я сама думаю, що його даремно заарештовано. Ми ж усі його знаємо: він був такий добрий і . . . боязкий . . .

— Тим, що його заарештували, видніше, — відхилив цю розмову Ліпшиць.

Та Вільчек не вгавала, маючи, очевидячки, на меті з'ясувати щось важливе для себе. Вона спитала далі, чи буде Кутько, як його випустять, знову працювати.

— Навряд, — відповів на це директор. — У всякому разі до інституту вже не візьмемо...

— Не візьмете? А з чого ж він житиме?

Це, здавалося, її засмутило. На мить замовкла. А як потім хотіла знов щось спитати, її перебив голосний на все подвір'я „Ксюшин" окрик:

— Самсоне!

Так могла гукати обурена гувернантка на неслух'яного вихованця. А що Самсон зразу не відгукнувся, вона гукнула вдруге і швиденько, неоковирно коливаючись своїм важким тілом, підійшла до чоловіка. Не встигли присутні й зглянутись, як вона без усякого сорому визвірилась на Вільчек:

— Ти чого в'язнеш до чужого чоловіка, хвойдо?

Самсон ухопив її за руку, бо йому показалось, що вона може дівчину вдарити.

— Геть! — несамовито галаснула посатаніла жінка, вириваючи руку. — Я покажу цій хвойді...

— Ти сама така! — не зменшилась горда і... зубата, як уже можна було здогадуватись, Вільчек. — А вам, Самсоне Абрамовичу, треба краще свою жінку в руках держати... Бо я можу й міліцію покликати...

І гордо, з піднесеною головою відійшла геть.

А навколо на це видовище зачмихали студенти, загомоніли з гострою цікавістю.

Засоромлений, знищений усім тим, що сталось,

Ліпшиць накинувся на студентів, наказав їм ставати до лави.

А на вулиці вже йшли (це видно було в розчинені ворота) оздоблені червоними прапорами, портретами проводирів партії й уряду та транспарантами потужні лави демонстрантів.

На червоних полотнищах, розіп'ятих на стеблах над головами людей майоріли написи з вимогами до уряду (цікава деталь демократичного ладу), що через директорів, партійних секретарів сам же ці написи й писав, покарати злочинців з СВУ найвищою карою — розстрілом.

По якомусь часі металюргійний інститут вийшов із свого двору і влився в суцільний потік людей, що заповнювали головну вулицю так, як заповнюють води береги річки.

8

По закінченні слідства Кутька перевезено до БУПР'у.

БУПР — це скорочена назва, а повна — „Будинок примусової праці". Проте ця назва не зовсім відповідала характерові установи; насправді в цій установі було більше добра, ніж примусу-зла, в природі її була краса, непомітна зокола.

Справа бо в тому, що БУПР'и створила революційна держава з метою перевиховувати соціяльно-збавлених, у якомусь там розумінні зледащілих чи з іншого якогось боку неповноцінних одиниць суспільства. А

їх же, таких неповноцінних одиниць, дбайливо зібраних на тринадцятому році революції в БУПР'ах та „концтаборах", було, як про це ходила чутка, чималенько — щось мільйонів із десять. А втім, на 170 мільйонів населення СРСР це, можливо, не так уже й багато...

Можна, правда, подумати, що в цьому таки було щось від справжньої жорстокости, але... чи жорстоко діє мати, силоміць навертаючи дитину на праву путь?

Річ зрозуміла, що нічого й приблизно схожого не було та й не могло бути в буржуазних країнах...

БУПР містився у великих будинках, початих будуванням ще за царя Миколи, а добудованих (і поширених, треба додати) вже за нового революційного ладу. Стояли ці цегляно-червоні будівлі, ціла купа їх, за містом на горі. Мистецька правда вимагає тут сказати (не гудячи отієї середової краси), що з естетичного погляду вони були там так до речі, як гидка бородавка у красуні на носі. А як додати сюди ще й те, що родичі ув'язнених мусили цілими днями вистоювати в чергах з „передачами" на зимовому вітрі, то буде цілком ясний не зовсім вдалий вибір цього місця...

Перевозили Кутька пізно ввечері. У тісній скрині „чорного ворона" разом із ним везли ще декілька в'язнів. Люди зштовхувались у темряві своїми — несвоїми тілами, плечима, руками, підкидувані поштовхами труського „ворона". Саме так: не своїми. Не ялівникові бо, тавруваному від господаря, належать окости, ребра, голови, коли його, як він ще живий, женуть до різниць...

Усі ці люди не знали, куди їх везуть, знали тільки, що їм до всього треба бути готовими.

Біля БУПР'у, чорно-похмурої вночі озії, що височіла над цятато-засвіченими внизу вогнями міста, вогнями далекої волі, їх роз'єднали.

Не встиг Кутько й повітря — нічного, холодного, як крига — грудьми добре хапнути, як брязнула моторошним брязком брама, і йому наказано в неї заходити. Його повів доглядач.

Довгенько вони йшли похмурими, а як на Кутька, людини не дуже хороброї, то й страшними півосвітленими коридорами, що були ніби придушені в низькому склепінні кам'яною вагою. Перед ним лунко, як у льоху, трахкали важкі засуви і прочинялись оковані важким залізом двері (робота добра, старорежимна).

Чисто так, як у тій казці, де лицар проходить у замок крізь багато замкнених брам. Тільки ж тут брами відчиняли не казкові стрункі юнаки, а похмурі, як воно й личить працівникам в'язниці, доглядачі в чорній уніформі (це вже був час, коли революційна влада й у в'язниці запровадила уніформу, проти якої напочатку так завзято повставала).

За всю дорогу Кутько не почув від свого „архангола" ані словечка. Це можна було пояснити або тим, що він, революційно-свідомою людиною бувши, гордував ним, покидьком людського суспільства, одним з отих мільйонів, або тим, що йому увірилась ця не отак то вже й приємна робота. Та й водити йому доводились без угаву — „розвантажуючи" та „завантажуючи" „ворона", що шугав усю ніч по місту, справді, як той ворон-хижак.

Кутько зрозумів доглядачеву мовчанку як погор-

ду, але... йому тепер було байдужісінько до всього на світі. Йому став тепер на пам'яті образ філософа Брото з роману А. Франса „Боги прагнуть" — як його закинули до в'язниці.

— „Брото зазнав щастя в запамороченні, в нірвані, — подумав. — Таке щастя кінець-кінцем знайшов цей письменник..."

І Кутько тепер був згоден з ним. Він збайдужів тепер до свого фізичного буття, до свого пронумерованого та зфотографованого з усіх боків тіла, що належало тепер катам, а не йому... Він хотів зникнути в небутті...

Нарешті вони підійшли до одних з бокових дверей, місцевий „архангол" відімкнув ті двері, і в обличчя заглибленого в нірвану чоловіка ударив прямо таки пекельний дух — суміш тютюнового диму та випарів людського тіла.

— Заходь! — гримнув той, що відмикав двері, постерігши, що Кутько мимохіть відхитнувся назад.

Двері хряпнули за ним, як віко домовини, і Кутька прийняла його нова домівка.

Було вже пізно, і всі пожильці камери лежали. Лежали на нарах під стіною, у вузькому між нарами і другою стіною проході, під нарами. А один лежав навіть на столі, поставленому на ніч на нари, щоб не займав долі місця, — лежав високо аж під стелею, під блідою, затушкованою тютюновим димом, як ватою, знаменитою „лямпочкою Ілліча".

Долі, на сирій цементовій долівці людських тіл було так багато, що Кутько як став біля дверей, увійшовши (так, що його, зачиняючи, вдарили дверми

в спину), так уже й не міг ступнути далі: не було куди ступити.

Декотрі з тих, що лежали, підвели голови подивитись, кого привели, не виявляючи проте, великої цікавости: звикли. Тільки один якийсь спитав:

— Хто? За віщо?

— А він безневинно, — обізвався хтось жовчно ізпід нар. — Всі ми без вини винуваті.

Хтось заступився за новака:

— Не займайте чоловіка . . . охота вам . . .

А потім того знову всі заспокоїлись. Тільки один із тих, що підвелися були, зацікавившись новаком, сів зовсім (мав місце на нарах, недалеко від дверей), зняв із себе сорочку і, піднісши її до підсліпуватих очей, узяв прудитись. Кутько спочатку не зрозумів був, чого той чоловік раптом узяв роздягатися, а зрозумівши, гидливо стенувся.

Але саме цей чоловік і обізвався ще раз до нього, та ще й „по-людському":

— Чого ж ти стоїш? Сідай якнебудь: усю ніч не вистоїш. З ДПУ?

— З ДПУ.

Та Кутька, крім тісноти, стримувала ще й огида, бо ясно було, що при найменшому доторкові можна набратися нужі. Проте всю ніч таки справді не вистоїш. І він, розсунувши обережно чиїсь ноги, не так сів, як обіперся об край полу-нар. Але свого вузла й далі держав у руках, бо покласти було ніде.

Той чоловік, що порадив був йому сідати, більш не обзивався до нього. Зробивши своє діло, надів сорочку та й собі ліг там, де сидів.

І Кутько залишився сидіти сам, немов на варті. З

коридору до нього добувалась нудна доглядачева хода, а в камері стояло важке сопіння багатьох людей, або навіть стогін...

Сморід від „параші" забивав дух. Взагалі повітря — хоч сокиру вішай...

Довго він так сидів чи ні, — тільки йому знов спало на думку:

— „Якби отак заглибитись у нірвану — як Брото... заснути..."

Голова йому стала схитуватись... — „Заснути... і хай воші, хай смерть. Яке це велике щастя — забуття і сон!..."

І кінець-кінцем сон таки здолав його: схилившись, як зів'яла билина, він заснув на чиїйсь нозі.

...Кутько схопився очманілий, не добираючи, де він і що з ним діється. У лункому коридорі сюрчали якісь сюрчки, аж мороз поза шкіру сипав, галасували, як на пожежу. Це будили в'язнів. А ще було дуже рано, година, мабуть, п'ята, надворі було ще зовсім темно, і вікно вгорі сизіло майже нічним ще небом.

У камері було терпко-холодно, але без тютюнового диму в повітрі. Лямпочка під стелею вже не світилась. Невимовний сум стояв над переплетеними у безладі тілами...

Сонні в'язні не хапались уставати, усяково відтягали передранкове досипання. Дратувало й те, що не було потреби так рано уставати, і всім здавалось, що це тільки навмисне роблять, щоб мучити їх.

Але староста камери, боячись кари, узяв будити... У двері теж стукали. Потроху стали підводитись, лаючись, плюючись, харкаючи, а декотрі, зціпивши зуби від люті, робили це мовчки.

А один ніяк не хотів уставати. Доглядач прочинив двері, щоб перевірити, перед приходом начальства, чи встають. Побачивши „саботажника", убіг до камери і став тягати його з лютою лайкою за ноги. Але марно. Так верблюд, вимучений безмірним знущанням господаря, лягає серед пустелі й не йде далі, хоч його й катують з усіх сил. Різниця тут була тільки та, що верблюд у такому випадку звичайно реве, а цей чоловік матюкався.

Хтось із тих, що вже вишикувались у проході, невиразно буркнув, що тепер не старий режим, щоб так знущатись, але, очевидячки, й сам злякався свого протесту. Доглядач оглянувся на протестанта — і всі замовкли.

Так, „скандалом", почався перший Кутьків день у БУПР'і.

Після перевірки й гуртового „оправляння", коли камері дано спокій, уже завидна Кутько зміг роздивитись і на саму камеру і на тих людей, що сиділи в ній.

Про камеру він довідався, що вона за царя була розрахована на 9 чоловіка, тим у ній було й дев'ять койок, що з них тепер, зсунувши їх щільно, зробили нари. Тепер у ній сиділо 49, з яких на нарах містилося 18. Отже виходить, що революційне „ущільнення" „житлоплощі" було таки чималеньке.

Своєрідні в камері були „побутові" порядки. Кожен новий в'язень мав „залежувати" (як на волі застоювати) чергу на місце. Починалася черга від „параші", ішла проходом, де лежали на цементовій долівці, потім під нарами (місця, вигідні тим, що там можна було й удень полежати) і вже звідти переходила на нари. Найкраще на нарах місце було біля вікна, бо це най-

далі від параші, і тільки з одного боку був сусідів бік. Такий порядок установили самі в'язні, і це свідчить про природу людини... про наявність у цій природі передумов для створення гармонійного комуністичного ладу: там, де можуть так хитро обминати „парашу", можуть побудувати й найвищу форму суспільного ладу.

Кутькові з самого початку пощастило: того першого дня з камери взяли зразу аж трьох, і через те він аж на три місця відсунувся від „параші".

Сиділи в камері самі українці — селяни, два чи три учителі, декілька робітників, але таких, що розмовляли по-українському. Останнє свідчило про те, що в робітничій державі недоторканими робітниками були тільки ті, які розмовляли не по-вкраїнському. Таким чином розмовною мовою в камері на сто відсотків була українська. Тим то й тут, як і в камерах ДПУ, зразу можна було побачити й догадатись, що дія відбувається не де, як на Україні.

Потроху став Кутько знайомитися з своїми товаришами-в'язнями. Найперше він ознайомився з тим, що першого вечора „по-людському" до нього обізвався, порадивши лягати. То був „дід Петро", як його всі в камері називали.

Дідова Петрова сторія.

Підійшовши до мовчазного Кутька, дід Петро спочатку зібрав біля очей густі очкурні зморшок, а потім їх розпустив. Інакше сказати, він спочатку привітно посміхнувся, а потім споважнів, щоб розповідати. У його поведінці знати було пошану до „вчителя".

— У мене, не знаю, як вас по-батькові, така справа...

— Гнат Пилипович.

— Така, Гнате Пилиповичу, справа, що як кому сказати, то й не повірять. Бреше, скажуть, старий. А я сиджу за пісню. Ось, послухайте, яка вийшла сторія. Я з Покотилівки, коли знаєте ... що на Орелі. Там у мене є хата з городом, шкапина, корівчина. Не без того — що коли вигодуєш і свиняку к Різдву чи к Великодню. Дітей у мене нема, живемо з старою. Еге ... Хоч воно й не які достатки, а все таки хочеться вряди-годи побачитись із людьми, погостювати з родичами та приятелями. Ну, а як на суху не дуже балакається — тут він знову зібрав і розпустив свої зморшки, — то й горілочки купиш ... мовляв, тієї ледащиці-живиці. Отож на пилипівчані заговіни стара моя наварила страви, сього-того зготувала, а я купив горілки. Покликали сусід, родичів — Грицька Покотила, Семена Покотила ... та й я ж Покотило, — пояснив. — У нас на собаку палицю кинь, а в Покотила влучиш ... Семена Покотила, Івана ... і ще декого, з жінками усіх ... От випили чи не випили там, а вже гості до моєї старої: — „Нуте бо та нуте бо — починайте якої пісні". А в мене стара, хай їй там легенько гикнеться, і не сказати, яка співуча. Та й я, як коли під чаркою, співати люблю. Настя спочатку опиналася, а потім таки почала ... за нею інші. Співали й „Ой на горі та женці жнуть", і про Саву Чалого, і "Зібралися всі бурлаки до одної хати", і інших. Не обійшлося й без танців наостанку. Від мене пішли до Грицька, від Грицька — до Семена. Отак ходили з хати до хати, аж поки не розгубились: те там заснуло, те там ... Я ніч спав у Семена в клуні, а як там опинився, і досі не згадаю ... А другого дня вранці кличуть мене до сільради. Приходжу — а там

уже і Грицько, і Семен, і інші. Поздоровкався я до всіх людей, що були там, веселенько, а далі до Грицька та Семена:

— Так як воно на похмілля? — питаю.

А вони як води в рот набрали, хоч би тобі слово. Тільки Грицько щось буркнув. Аж тут до мене чужий міліціонер:

— Це ти Петро Покотило?

— Я. А що таке?

Та він мені нічого більш, а повернувсь до голови та й каже, щоб давав підводу. Аж тоді я розчовпав, і серце мені тьохнуло. Того ж таки дня нас усіх повезли в город... і попрощатись додому не пустили... Сидів у ДПУ місяць і три дні, був не раз на допитах. Усе вимагали, щоб я розказав, як я самостійну Україну хотів зробити... А оце вчора й звинувачення дали.

Тут він поліз за пазуху і вийняв задрукований на машинці папір.

Кутько прочитав:

— „Петро Федорович Покотило, народжений 1876 року, селянин, неписьменний, звинувачується в тому, що співав разом з іншими своїми односельцями та родичами, контрреволюційну пісню „Зібралися всі бурлаки" і прикладав слова: „що діється на Вкраїні" та „край веселий та й занапастили" до сучасної радянської дійсности. У зазначеному злочині він, Петро Федорович Покотило, на попередньому слідстві признався, а злочин цей передбачений у ст. 54 карного кодексу УСРР."

— Ну, як? — обізвався дід, коли Кутько прочитав. — Ловко написано? А головне діло, що я ніколи й не думав, що та пісня про самостійну Україну...

— А чого ж ви признались? — спитав Кутько.

Дід знизав плечима.

— Ну, як ти його не признаєшся... як так напорипляться!... Спати не давали... Ет!...

Дідову Петрову „сторію" слухали й інші, ті, що поблизу сиділи. А серед них був один атлетичної будови нестарий ще чоловік, досить похмурий на вигляд. Дід Петро сказав про нього:

— А ось у нього так ще краще, — і засміявся своїми зморшками. — Його посадили за те, що кобзи робив... Він із села Піщанки, може, чули. Він і пісню про це склав. Заспівай, Миколо!

І Микола, пожвавішавши враз, почав кобзарським речитативом.

Дума про кобзаря Гвоздика

Десь-не-десь у селі Піщанці,
Де збереглися ще од Шведчини **шанці,**
Жив кобзар Гвоздик, по-вулишному Гудало.
Бувало —
Чи весна надворі квітами проквітає,
Чи літо стоїть, чи осінь, коли лист із дерев опадає,
Чи зима сніговієм **шугає,** —
Він на те не зважає —
Кобзи людям на втіху споруджає
І сам, як соловей той, співає-вигравае...
Коли це, як таті вночі,
Як шуліки, на жир летючи,
Воріженьки напали:
Хату обступали,
Кобзу-тридцятиструнку відбирали,
Трощили-ламали,
Ще й струмент розкидали,
Кобзареві назад руки в'язали
І в сиру в'язницю у славному місті Січеславі, як у домовину
(вкидали.

— Оце тобі, кажуть, за твоє співання,
Вигравання.
Умів, кажуть, віщії струни перстами торкати, —
Умій тепер у в'язниці потерпати,
Щоб знав-пам'ятав, як ту Україну прославляти,
А нас хижаками взивати...
Бідна ж моя голівонько, що маю діяти?
Чи вже ж мені доведеться отут у неволі пропадати?

— Навіщо ви це робите? — сказав Кутько, прослухавши пісню-думу. — Вас же можуть ще й за цю пісню покарати...

— Я умру за правду, — похмуро сказав Гвоздик і вмовк.

Знайомився Кутько і з новими, що їх уже після нього вкидали. Ось декотрі з них.

Жук.

Жука привели вдень, такого часу, коли сонце на малий час кинуло було своє проміння в камеру, на край „нар", на самий ріжок, що був біля дверей.

Увійшовши, Жук сів на це освітлене місце, і його вусате усміхнене обличчя перейняло на себе це проміння, з'єднавши в одно усмішку й сяйво. Вуса в нього були прямо страшні, такі великі, розчепірені в обидва боки, як у козака Мамая на деяких варіянтах відомого народного малювання. А очі, навпаки, були в нього привітні й блакитні, як небо.

Коли до нього звернулися з звичайним запитанням „хто й за віщо?" від зідхнув жартома й промовив:

— Ех, жучку, жучку! Попався панові в ручку...

А щоб ця не зовсім звичайна відповідь була зрозуміла, він розповів про походження приказки. За кріпо-

пацтва його дід був кріпаком. А пан любив усяково знущатися з своїх людей. Одного разу він закинув діда в саж до свиней, а потім покликав до хати і сказав, що випустить, як дід угадає, що в нього в руці. Дід думав, що не вгадає, і сказав:

— Ех, Жучку, Жучку! Попався панові в ручку . . .

А в пана в жмені був жук. Пан подумав, що дід угадав і випустив.

Так усі довідалися, що прізвище в'язня — Жук. А далі балакучий Жук розповів і про причину свого арешту. До нього в хату добивався вночі місцевий розбишака, колишній червоний партизан, і він вистрілив на нього в вікно з „дробовика". Тепер його обвинувачували в замахові на вбивство червоного партизана. Отже справа його була не така весела, як він сам.

Куркуль.

З якогось часу до камери почали вкидати арештантів нового типу — „розкуркулених" селян. Ось як появився перший із них.

Якось удень відчинилися двері, і до камери вскочив дядько ще молодого віку, в ополистому линтваревому кожусі. На виду був свіжий, червоний з морозу. Ускочив — і став серед камери, оторопівши, не знаючи, видимо, що робити далі. Він, здавалось, дивився — і нічого перед собою не бачив, як осліплений у шаленому гоні кінь. Навіть ніздрі в нього ходили ходором, як у зігрітого гоном коня. Це був яскравий селянин-степовик.

— Куркуль? — кинув один із „міських".

Дядько злякано зблід.

— Та який там куркуль!

І він розповів, як його „розкуркулювано". А що всім це було в новину, то всі й прослухали його уважно.

У нього був один кінь („правда, добрий"), корова, свиня й чимало курей. У жінки було багато („повна скриня, та й на жердках") ще дівоцької одяги. Був і хліб ... А все це він придбав уже після революції, як одержав землю.

Слухачів особливо зацікавила „техніка" „розкуркулювання", техніка цього нового, нечуваного ще в історії людства явища. Селянин розказав і про „техніку".

Приїхала на гарбі „бригада активістів", і стали забирати все, що побачили у дворі та в хаті. Вивели з стайні коня („чистого, як вимитого"), із загороди — корову, з сажа вигнали свиню, почали ловити по двору курей. Потім звеліли його жінці відімкнути скриню й попереносили на гарбу сувої полотна, спідниці. Постягали з жердки в коморі кожухи та кожушини. На голові в жінки був теплий платок, а на ногах добрі чоботи, — так Панас Миленко (один із „бригади") зірвав з голови той платок і примусив роззутись.

— Брешеш ти! — гукнув той „міський", що обізвав був його „куркулем" з самого початку: це все показалось йому неймовірним. — Щоб сама влада ... та, що дала землю, грабувала! ...

— Ні, не брешу ...

Наостанку вигнали всіх із хати — жінку й дітей, хай куди хочуть ідуть. А його заарештували ... Де тепер його сім'я, він не знає.

Коли він розповів, усім стало ясно, що в „техніці" розкуркулювання нічого нового не було: так звичайно „грабувала" царська влада селян за несплату подат-

ку тощо. Тільки ж тоді це були поодинокі випадки, а тепер — доходили чутки до в'язниці — тисячі, а може й мільйони: починалася ж „ліквідація куркульства як кляси на базі суцільної колективізації", що її заповів „проводир народів" Сталін.

Погана вівця всю отару непутить.

Ще один новак того дня, тільки вже над вечір, ускочив до камери, як розгарячений кінь. Тільки ж від першого (селянина) цей відрізнявся тим, що пер попереду себе більший за себе вузол з постіллю та одягом. Це був рідкісний, як на українську в'язничну дійсність гість - - жид. Але й для жидівського типу з нього був не зовсім звичайний „примірник": у нього був кирпатий, з п'ятачком, як у поросяти, ніс, що ніби нюшив у повітрі, біляве волосся, крізь яке просвічувалось рожеве, як у поросяти ж таки, тіло.

Зопалу він проскочив був зразу аж до вікна.

— Ей куди? Назад! — гукнув Жук. — Од параші треба починати — такий тут закон.

— Їм це не минеться! — гукнув і собі голосно новоприбулий, удавши заразом, що не почув отих Жукових слів. — Ось побачите! Не я буду . . .

Його вгодоване обличчя палахкотіло обуренням, а ніс загрозливо нюшив.

— Кому не минеться? За віщо? — зацікавились декотрі.

— Гепеушникам . . . за те, що мене посадили . . .

Це ще дужче зацікавило всіх: так сміливо про „гепеушників" ніхто не відважувався говорити. А новак, скористувавшись цим зацікавленням і деяким співчут-

тям, примостив свій вузол на нари, закотивши чиюсь постіль.

— От бач, — обізвався Жук. — Хтось тут казав, що заарештовують самих українців, а явреїв — ні. Аж воно й їх, сердешних, хапають...

І розправив обіруч, покручуючи пучками, свої довгі та цупкі вуса, розчепірені над голеним підборіддям та щоками. Зробив це, либонь, для того, щоб приховати усмішку. А як та усмішка таки зринула в його блакитних очах, то він ще й кихикнув з цією ж метою.

— Та ще й безневинних, — прикинув іще хтось.

— Еге, як голубів...

— Авжеж, невинний, — сказав він, хоч і не так уже твердо.

— Хоч і невинний, а бач, попався, — сказав Жук. І проказав слова з пісні:

Вони ж його ізв'язали,
В кайдани кували
І до темної темниці
Бідного вкидали...

— Так ти кажеш, невинний? — звернувся безпосередньо до новака.

— Ні.

— Ну, хоч ти й невинуватий, — сказав уже без усмішки Жук, — але забирай своє манаття: це моє місце.

І скинув вузол додолу — на брудний цемент долівки.

Жид гедзнувся, аж підскочив, справді, як роздратований підсвинок, підбіг до дверей і став гатити кулаком з криком:

— Тут антисеміт... Черговий!

Тепер Жук і інші полякались, а дехто заходився мирити, умовляти жида, щоб не стукав.

І він, червоний від гніву та обурення, облишив стукати. Дід Петро послужливо подав йому його вузол.

А на ніч він улаштувався так: купив у того, що спав на столі, місце за десять карбованців. Стіл у цьому розумінні (як ліжко) був тим приємний, що на нього нужа не вилазила.

Через тиждень його забрали з камери, а по якомусь часі в'язні довідались, що він був арештований за велике хабарництво в тій установі, де працював.

. . . . . .

Взагалі населення камери постійно обновлювалось — одних забирали, других укидали. Проте ввесь час залишався незмінний його національний характер — це переважно були українці, — безпартійні селяни (куркулі), робітники, інтеліґенція.

Та от одного дня (це вже було в грудні, від вікна йшов мороз і сніжком повівало) до камери вкинули... Луку Нагаєнка, колишнього червоного партизана і члена партії. Незвичайність в'язня була виявлена й на його власному обличчі.

— „Як? Мене? Червоного партизана, що за радянську владу кров проливав?!"

Здивування, обурення, гнів були на тому обличчі. Та куряче крило чуба, спущене на око й помітно занедбане, свідчило вже, либонь, і про певне збентеження та занепад духу: як не є — носій цієї покраси потрапив не на один із кримських курортів, а в лапи ДПУ... А це ж не жарт!

Кутькові Лука розповів про те, що передувало йо-

го арештові. Тільки ж, оповідаючи, він дещо затаїв з того, що пережив, передумав. Так, кажучи про те, як він у перші дні справи СВУ сидів на балконі інституту і читав у газеті одностайні, як у казці, постанови трудящих з сіл і заводів з вимогою до уряду якнайжорстокіше скарати злочинців, запроданців світовій буржуазії, він не згадав про своє власне щире обурення контрреволюційною діяльністю Єфремова, Ніковського, а також самого Кутька. — „Чого ж їм, буржуям, треба? Хотіли свою земельку повернути?" думав він тоді. Правда, трохи брав сумнів, чи земля їм була на думці, бо це була наголо безземельна інтеліґенція, і такі, як Кутько та Омелько Деркач, навряд чи мали що повертати.

— „Однаково гади!" — таки вирішив він. — „Як не буржуй, так куркуль, а з куркулів буржуазія виходить . . ."

Зате сказав про те, як він на протилежному боці вулиці побачив якогось чолов'ягу, що ходив хідником сюди й туди. Тоді йшов дощ, густа осіння мжичка. І той чоловічок, у сірому пальті з піднятим комером, маячів, як сіра пляма на тлі сірого дня. Раптом йому спало на думку, що він її, цю сіру постать десь уже бачив. Але де? Нарешті згадав: він їхав разом з ним у трамваї. Невиразний здогад ударив у голову: шпиг. „За ким же це він?" Хоч і певен був, що не за ним (він же більшовик і червоний партизан), але йому зробилось неприємно, немов занудило. І він сховався в приміщення. Потроху, читаючи підручник з історії партії, де сказано, що метод шпигування та провокації — це метод царської поліції, а не радянського правосуддя, він забув про побаченого на вулиці шпига.

Потім він пішов додому. Як на зло — за браком струму трамваї не йшли, і йому чомусь довелось чимдуж бігти під дощем, униз бульваром головної вулиці.

Коли це:

— Ви пішки?

Це обізвався, догнавши його, якийсь чоловік. Обізвався по-українському, тільки з гаркавою вимовою. Глянув Лука — аж „сіре пальто". Мимохіть здригнувся, немов до жаби торкнувся. Сказав:

— Пішки... Трамваї ж стоять...

— Пішки не буде замішки, — пожартував незнайомий. — І я з вами...

Швиденько пішли уже вдвох униз. Попутник, попри незручність від швидкої ходи, був балакучий. Спочатку заговорив про погоду, а потім якось неприродньо-хапливо перескочив на інше. Сказав, що знає одного петлюрівця, справжнього ворога, тільки не знає, як бути — виказати чи замовчати. Він прямо звернувся до Луки — як він порадив би.

І Лука порадив негайно піти до ДПУ і виказати...

— Бо це ж була тільки провокація, — пояснив тепер Кутькові. Не сказав тільки про те, як він його навіть провів, показав, де те ДПУ, як чоловік потиснув йому руку на знак подяки. Не згадав тепер і про те, як він, відв'язавшись від шпига, ще швидше побіг далі, пішки, не зауваживши того, що трамваї вже рушили.

Наостанку Лука висловив уже словами своє обурення:

— Як таки можна! Я ж червоний партизан...

— Алеж ти тепер тільки по-українському балакаєш, — несміливо пояснив Кутько. — І цього досить...

...Один в'язень, перепроваджений з іншої каме-

ри, розказав про чудну поведінку одного „сексота": він гатив у двері і кричав, що поскаржиться самому Сталінові за те, що його заарештовано... що він сам боровся з контрреволюцією — листи до ЦК писав.

— А як його на прізвище? — спитав Кутько, якому мелькнув невиразний здогад.

— Лаштоба. Його ніби то заарештовано за „провокаційні" листи, що їх він писав Сталінові...

9

Уже сьомий місяць сидів Кутько у своїй 13-ій камері. З долівки він уже перейшов на нари і був приблизно посередині, навіть трохи далі, ніж посередині.

До такого швидкого пересування в „черзі" спричинився досить таки сприятливий перебіг подій у їхній камері: з цієї камери в „розхід" брали чи не найбільше. Так, дід Петро Покотило за співання „протирадянської" пісні був уже десь у Котласі, чи, може, й далі, веселий Жук був розстріляний за замах на червоного партизана, кобзаря заслали кудись за те, що робив кобзи і тим агітував за Україну, перший „куркуль" десь на півночі рубав уже ліс... На їхні місця прийшли нові, але всі починали від „параші", а старі пересувались ближче до вікна.

Тим то в'язні звичайно раділи, як брали когось, хоч, може, той, кого брали, і йшов на смерть. Так в'язничне життя потроху притуплювало в людей почуття людяности: ради невеличкої зручности вони спускали з ока велику цінність людського життя.

Мрією про місце біля вікна заповнював і прикрашав своє життя в камері й Кутько.

Так колись до революції поневолені трудящі заповнювали й прикрашували своє злиденне життя мрією про прекрасну революцію. Правда, в цьому порівнянні є трохи від парадоксу: досягнута широка мрія про свободу призвела одного з трудящих (та й не тільки його) до дуже вузької, обмеженої площею камери мрії про місце біля загратованого вікна.

За тло для цієї мрії були такі явища: досвітня й вечірня перевірка, гуртове „оправляння", рідкі передачі з села від батьків (батько, думаючи, що це допоможе синові, вступив до „колгоспу"), десятихвилинна прогулянка в загороді за колючим дротом, щовечірнє усекамерне прудіння, якнайподрібніше вивчання заялозеної, як витерта халява, чорної стіни над головою, уцяцькованої блощичними плямами.

Це останнє було суспільною повинністю геть чисто всіх пожильців камери або, як ужити нового вислову, „суспільно-корисною працею". Як котре відмовлялось, на нього нападали: „Ми, мовляв, винищуєм, а ти плодиш".

І це в Кутька не викликало вже ніякої гидливости: звик. А що це робили сини того народу, що на ввесь світ уславився своїм гумором (цебто українського), то не без того, щоб не сказав который якого жарту, не посмішив...

Отак Кутько й жив, не лічивши днів. Уже він ні про що з життєвих справ не думав. Навіть „Олесю" став забувати, що десь, мабуть, відцуралася його. Саме так: мабуть, відцуралась, бож, знаючи тепер про його ко-

хання, навіть не спробувала прийти на побачення чи передачу передати.

Та от якось спало йому на думку, що його сидінню кінця не буде, ніякого кінця — ні доброго (щоб випустили), ні лихого (щоб розстріляли чи заслали). І тоді ж йому стало ясно, що він може сам собі кінець зробити. Йому став на пам'яті прочитаний десь римський афоризм — що люди сильніші за богів, бо можуть завсіди заподіяти собі смерть, як того захочуть, тимчасом як безсмертні боги цього не можуть зробити. І він узяв уперто про це думати, заглибився в цей новий для нього світ — світ смерти. Кінець-кінцем він так до цієї думки наблизився, що заходився готуватись до цього.

Передовсім треба було вибрати спосіб... Став пригадувати різні способи, що їх уживають самогубці — отрути, перерізування артерій, повішення. Першого у в'язниці не можна було здійснити, бо отрути ніде дістати. Друге дуже болюче, бо це можна було зробити тільки скалкою з пляшкового скла, що ним іноді в'язні голились. Та й не було певности, що від цього обов'язково умре. Отже залишалось останнє — повішення, що його — це Кутько знав — найчастіше вживали в БУПР'і. Обкинувши поглядом стіни камери, він із задоволенням спостеріг, що над дверми, наче спеціяльно для нього, був гак (там вішали гасник, як гасла електрика). Залишалось тільки дістати мотузку. Але це зробити не так легко було, бож мотузки й пояски у всіх в'язнів відбирали, хоч не з людолюбства, а щоб зберегти людей для допитів. З такою метою, як відомо, іноді навіть лікують у в'язницях.

Нарешті після довгого обдумування він вирішив

відірвати пруг від свого ліжника. Ліжник зовсім розлазився, і той пруг легко було відірвати.

Уночі, як усі поснули, він узяв обережно, щоб цього не помітили сусіди, відривати, вірніше сказати, відтискувати пруг. Робити це було дуже незручно: треба було лежати боком між двома сусідами й ворушити руками так, щоб їх не штовхнути. Тож він ворушив тільки китицями рук та пальцями. Від такого руху руки його скоро заморювались, і йому доводилось часто відпочивати. Але він не зрікався свого наміру, і робив це з упертістю, яка тільки у в'язнів і буває — чи то тоді, — як треба до сусідньої камери дірку провертіти, чи коли треба смерть собі підготувати. Заразом поспішав, бо боявся, щоб щонебудь на перешкоді йому не стало.

Так аж опівночі пруг був готовий. Підбадьорений цим успіхом, він вирішив не відкладати, а зараз таки й спробувати.

— „Ще не буду вішатись," — подумав майже вголос. — „Тільки приміряюсь, як би це воно вийшло... А як хто прокинеться, скажу, що до параші вставав..."

У камері було сливе поночі, бо світло вже було погашене, а на вікні тепер були „шори" (це останнє удосконалення соціялістичної в'язниці — щоб не перебалакували з іншими камерами, як їх виводили на прогуляння), і через те місячне сяйво майже не проходило. Але й у цьому скупому світлі було видно сонних людей, що лежали, як в'ялена риба, було видно попереплутувані, як у братській могилі, тіла, ноги одного лежали на ногах другого. Повітря устоялось, диму було менше.

Ще лежачи на нарах, Кутько всунув голову в пе-

тлю, хоч і незручно було випинати лікті, як це робив.

Прислухався, чи не прокинувся хто, а тоді взяв обережно злазити з нар. В одній руці міцно тримав кінець свого мотуза, щоб не теліпався, щоб не зачепився за що. Зсунувся нарешті з нар і, обережно намацуючи босими ногами місце між тілами, що лежали покотом у проході, став пробиратись до дверей.

Темна тінь гака на стіні тягла його погляд до себе, як гіпнозом.

Щоб дістати до гака, треба було стати на „парашу", а попереду треба було її ще підсунути. Він узяв її за слизькі вуха, але вона, важка, вислизнула й стукнула.

Серце бідоласі похололо так, немов він не собі готував смерть, а когось іншого хотів повісити.

— Кий тут чорт товчеться? — вилаявся той, що лежав біля „параші". Але, сказавши це, знову заснув.

Перегодивши трохи, Кутько взяв „парашу" міцніше, переніс і поставив проти гака. Потім того став обома ногами на вінця і, звівши над головою руки, прив'язав кінець мотузка до гака.

Тепер йому зробилось легко, майже весело на душі. Адже він міг би зараз, як би захотів, за одну мить померти і так перемогти тих, що в їхніх руках була досі його доля! Це була хвилина щастя, може навіть кращого, як у Брото, бо він був при повній тямі і заразом свідомий цілковитої незалежности й волі. У цьому становищі, з петлею на шиї, він уперше за дванадцять років революції не боявся начальства, ні викликів до ДПУ, допитів, вирячених очей слідчого.

— „Боже, як гарно!" — прошепотів він з насолодою. Заплющив на мить очі. А далі подумав про те,

що треба вже відв'язувати мотуза і злазити з „параші" . . .

Коли це як не желіпне в камері нелюдський крик! Від того крику ноги Кутькові посковзнулись, і він захарчав, конаючи.

Але в ту ж мить чиїсь дужі руки вже обхопили його, підносили вгору, повертали до життя . . .

А незабаром і вся камера була на ногах. Лементували, гатили кулаками в залізом оковані двері. Це було страшне ревище багатьох чоловічих горлянок, налякання видимою — отже й страшною, як про це сказано у відомім українськім прислів'ї, — смертю. Таке ревище робить череда худоби, побачивши кров десь на пасовищі чи на тирлі.

Дикий крик з 13-ої камери пробудив інші камери, ті теж почали кричати (очевидячки, на знак протесту) та гупати в двері. І колотнеча ця вже аж до світу невгавала.

А Кутько одно казав, заспокоюючи своїх товаришів:

— Даремно ви галасуєте: я не хотів вішатись, я тільки примірявся . . .

Тільки ж йому не йняли віри.

10

Те, що Лука Нагаєнко „кров проливав", якось таки заважило в його справі, і його по якомусь часі випущено.

З виразно помітною в ході та рухах гідністю, не

хапаючись ані трохи, попрощавшись з найближчими сусідами, пішов він з камери. Та й справді, чого йому хапатись? Інакше ж і не могло бути, і йому нічого боятись, що можуть іще повернути назад! А як чорношинельний „архангол" спробував був його підігнати, він досить гостро огризнувся. Але зате в канцелярії він, свідомий цієї ж таки своєї гідности, не промовив уже ані словечка, чекаючи, поки видадуть довідку про звільнення з-під варти, дарма що справник „длубався" немилосердно довго, а на волю ж так кортіло. Таке буває з людиною тоді, як вона, ображена від близького й рідного якоюсь несправедливістю, відмовчується ще й тоді, як те близьке та рідне іде вже на мир, забалакує до неї. „Було б не ображувати!" — думає з мстивою насолодою людина. Лука Нагаєнко образився на свою рідну владу, ту владу, що її й він обстоював, що за неї кров проливав...

... Коли Лука, боячись зустрітись із знайомими (а чого? адже в нього ніякої провини не було!), підійшов швиденько в довгому спільному коридорі-веранді до дверей своєї кімнати, то був приголомшений несподіваним: у його кімнаті щось жило. У прочинені двері спочатку виглянула, а далі й вийшла, зацікавлена прибулим, якась тітуся з червоним, як перчина, носом.

— Я... той... це я тут жив, — вимовив здушеним голосом Лука. І оглянувся по підсліпуватій веранді, перевіряючи, чи він, часом, не помилився, чи, справді, до своєї кватирі потрапив.

Та коридор був той самий, і все в ньому до найбільшої міри знайоме. Рябіли ввічу дрібні чотирикутнички шибок, ніколи непротирані (бо спільні — і те не хо-

че, й те), так зарослі тьмяною осугою бруду, що здавались „матовими", а понад рямками на них чорніло, як під нечистими нігтями. Біля сусідніх дверей стояла табуретка з покладеною на ній витертою до лисини чобітною щіткою: на цій табуретці сусід завжди чистив чоботи, поставивши на неї ногу. Там же таки лежав знайомий просяний віник.

— . . . Отут, у цій кімнаті . . .

Ніс у тітусі поліз кудись угору, між біляві, як свиняча щетина, брови: тітуся і здивувалась, і огнівилась.

— Подумаєш! . . . Він тут жив! . . .

І її рука, поспішаючи на допомогу носові-перчині, вихопилася з-під попередника з твердим, видимо, наміром, зсукати не що як дулю, мовляв, „а оцього, голубчику, не хочеш?"

Та далі, постерігши ані трохи не бойовий вигляд прибулого, завзята жіночка схаменулась і, замість щоб скрутити дулю, тільки причинила тією рукою у себе за спиною двері. Сказала, що його „барахло" у двірника.

І Лука проти сподівання не відгукнувся на цей присуд долі ані однісіньким звуком: зрозумів, що цієї тітусі ані „партизанським тіпанням у гніві", ані якою іншою силою з кімнати вже не вигнати. Коли він, мовчки повернувшись, вийшов з коридору, тітуся вийшла за ним на ґанок, розпалена неабияк цікавістю простежити, що буде далі. З других дверей веранди, угадавши, десь-мабуть, нюхом поживу для жіночої цікавости, виглянула ще одна такого ж сорту жіночка, у червоній на знак політичної добронадійности косинці. На третьому ґанку Лука побачив третю любительку таких цікавих подій.

Так він учинився — хоч і боявся цього — видовищем для всього нудьгуючого двору. Думка про це потягла його своєю вагою кудись униз...

Ця вага ще збільшилася, як він побачив, що й двірник поставився до нього зовсім неуважно, ба й образливо. Коли Лука підійшов до нього, він із мітлою в руках підмітав двір і не зразу — в цьому й була образа — відгукнувся на Лучину мову. Поставив спочатку до сиро-зеленого, аж чорного в тіні муру тую мітлу (так наче мітла важливіша за колишнього червоного партизана!), потім висякав носа одним пальцем в один бік і другим — у другий, витер далі ті пальці об свій заялозений, як у коваля, нагрудник і аж після всього цього пояснив Луці, що його „викинули" з квартирі, як „ворога народу"... і з партії теж викинули...

— „Так і з партії викинуто?" — мало не скрикнув сердега. — А я ж кров проливав! За революцію страждав! — сказав уже вголос, розуміючи недоречність „сповіді" перед такою й за радянської влади незначною персоною, як двірник.

Двірник розвів руками: мовляв, „викинули... хоч і кров проливав". І в тому його рухові не було аніякісінького співчуття. Це вже Луку зовсім убило. Справді бо: колись він у цьому дворі мовчав (правда, величньо, як цар) — і всі знали, що він кров проливав, а тепер він кричав про це, — та всі немов поглухли...

Крім того, це вже була для нього взагалі катастрофа: для нього, як викинутого з партії, не було тепер ніде оборони, не було роботи... не було навіть притулку... Горе було б і тому, хто відважився б притулок йому дати! Над тим хоробрим нависло б обвинувачення у зв'язках із „ворогом народу", а це май-

же те саме, що й самому тим „ворогом народу" стати.

І він знов пожалів, що кров за новий лад проливав. Подумав навіть, що краще, як би цього ладу й зовсім не було, бо за старого ладу він би хоч приватну роботу міг знайти, а тепер і цієї можливости не було ...

Чи то від свіжого після „сидіння" повітря, чи від тяжких переживань, але голова йому пішла обертом, і він, поточившись, мусив ухопитись руками за слизький мур.

— Бачили? — скрикнули разом дві перші тітусі, захоплені понад усяку міру видовищем. — Зомлів!

— Так йому й треба! — мовила третя. — Пам'ятаєте, як він кирпу дер?

Очутившись, Лука вийшов на вулицю. Тепер у нього було таке становище, коли годі сердитись на родичів, бо родичів тим сердінням не дошкулиш. Йому треба було рятуватись. Але як? З чого починати? І от тут раптом спала йому на думку ... Маруська. Так, Маруська! Вона, напевно, його не відцурається! Спочатку Маруська показалася йому тією соломинкою, що за неї хапається потопельник, але потім з неї став човен, що в першу хвилину може його врятувати ... поки не трапиться пароплав, що підбере його ... Маруська ж мала якусь кімнату, харчі могла приносити з їдальні. Колись він навмисно „забував" її адресу, як вона хотіла, щоб він прийшов, але тепер уже мусив видобувати тую адресу з-під свідомости.

Маруська жила на Амурі, у робітничому селищі, розкиданому поміж чорними корпусами та високими димарями заводів. Неприємним тепер показалось це селище Луці: убогі хатки, на вулицях пісок та сміття, замурзані діти, кози з непристойними хвостами ..

Не те, що центр — де асфальт, чисті вулиці, чисті жиденята ... Хоч він, бувши з селян, і знав, що таке гній, але за десять років „партійного життя" відвик був уже від бруду.

Зайшов у невеличкий двір, піщаний, закиданий іржавою бляхою та іншою ламанню. Навколо були такі ж самі дворики, з дощаними, видними через низькі парканчики, відхідками по кутках. І в тому дворі, що до нього зайшов Лука, теж стояв у кутку такий, укритий іржавою бляхою відходок.

Не добравши зразу, куди заходити, Лука спинився нерішуче серед двору. Коли це у вікні за склом, як у дзеркалі, показалася голова молодиці, і в здивованому, немов зляканому її погляді Лука пізнав Маруську. Потім у вікні голова зникла, і через хвилину Маруська вийшла з хати назустріч несподіваному гостеві. А ввічу був їй і далі отой вираз здивування-ляку. Вона, либонь, побоювалась після того, що між ними сталось, після суду, боялась, що він, може, прийшов п'яний і почне „розорятись" та битись.

Лука обізвався перший:

— Ну, що — пізнаєш? Здорова!

Маруська відповіла на здоровкання, але далі не знала, як бути.

— Так приймай гостя ... Чи, мо', не хочеш?

Тоді вона похопилась покликати його до хати. Двері в хатинці були такі низькі, що навіть присадкуватий Лука мусив прихилитись, увіходячи.

У хатинці було мало світла через мале вікно, але по-селянському чепурно, і це Лука, як колишній селянин, з приємністю відзначив. На стінах висіли рушники та фотокартки, знятки навіть незнайомих людей,

просто як прикраси, як „картинки". На вікні висіла вузенька перкалева завісочка, поверх якої його побачила була в дворі Маруська.

У хаті була ще стара жінка селянського вигляду (в очіпку й чорній старій корсетці): сиділа на низькому стільці з дитиною на колінах. Лука зразу догадався, що це Марусьчина мати, а дитина — та, що на неї він мав, за постановою суду, платити аліменти. Поздоровкавшись до старої, Лука сів на єдиний, що був у хаті, стілець. Обкинув ще раз поглядом убогу хатинку, заразом непомітно провів очима й по матері. Подумав гірко:

— „Оце такі родичі? І теща готова..."

А в голос сказав (до Маруськи):

— Умгу... так оце так ти живеш?

Маруська нічого не сказала на це. Стояла перед ним, насторожено стежачи за його обличчям, бо з таких „оглядин" могло все початись — і добре, і лихе. Мати теж мовчки дивилась на незнайому людину, бо ще не знала, хто це — „пан" чи ні, щоб відповідно поводитись. Українська мова невигідне для нього враження справила, бо, на її думку, „пан" не міг „по-мужицькому" балакати. Це кинуло першу на гостя тінь і призвело до деякої неповаги. Тим вона й не рушила з місця, щоб по-селянському привітати гостя.

— Та-ак, — протягнув Лука. — Не дуже добре ти живеш... Та ще й аліментів не пощастило ні разу одержати, — спробував пожартувати. — Ти ж знаєш, — додав поважніше: — я сидів...

— Я чула...

Почувши слово „аліменти", мати напружилась уся, аж перехилилась уперед. А потім обізвалась:

— А, так це...

— Мамо, мовчіть! — кинулась злякано в її бік Маруська, боячись, видимо, сварки. — Не ваше діло...

— А, тепер не моє діло! — підскочила зовсім уже не по-селянському, а як базарна баба, ображена мати. — А як прийшлося до лиха... як покинув (виразний натяк на Луку), так тоді й до матері... На його! — кинула зозла дочці дитину на руки.

— Годі, мамо! Я вас прошу! — мало не крізь сльози упрохувала Маруська, видимо, сварливу матір, пригортаючи до грудей дитину.

Дитинча заплакало, і вона стала давати йому груди.

Бачивши таке прикре становище, Лука вирішив іти навпростець і прямо сказав, що він тепер хоче зійтися з Марусько́ю і вкупі жити.

Агу, це зразу подіяло на матір, утихомирило її.

— Отак би й давно, — сказала вона примирливо. Ну, Боже вас благослови! — І вона перехрестила молодих, навіть заплакала з радости, що, мовляв, діждала таки бачити дочку в парі. — Вона ж (Маруська б то) хіба ж так за тобою побивалася, сину. Як же тебе хоч звати?

— Лука.

— А... Ну, будь же щасливий з моєю дочкою, Луцю! Вона в нас добра...

— „Мабуть, як спить"; — подумав Лука, згадавши її наступ у харчівні.

А далі мати захапалась.

— Піду ж я, — сказала, — там у мене є десяточок... А ви погомоніть...

Це означало, що вона мала спряжити яєшню з тих яєць, що привезла з села.

А Маруська вже розцвіла, як маків цвіт. У її гарних очах стояв сльозавий блиск радости. І Лука вже не без приємности дивився в ті її очі, оглядав її повненьку постать. Він сидів, а вона стояла перед ним з дитиною на руках. Він їй оповідав про своє безпорадне становище, але вона на все згоджувалась, ба наче раділа з тієї його скрути, що пригнала його до неї. Сказала, що дитину віддасть матері на село (мати ж на селі жила, а це приїхала в гості).

— А чиє воно? — спитався Лука про дитину, цебто, хто її батько.

Маруська завагалась на мить, по виду її пробігла якась хмарка: подумала, мабуть, чи не прийшов він тільки запитати її, щоб потім спекатись „аліментів". Але потім таки сказала, що це був один військовий, а де він дівся, вона не знає.

— Ну, чорт із ним, — сказав Лука. — Обійдемося й без нього...

І знов глянув з приємністю на гарну молодичку. Маруська аж зашарілась від щастя. Мовила:

— А знаєш, чого я тоді облила тебе борщем? То я тебе так дуже любила...

— „І гріх хотіла мною покрити", — з чималою гіркістю подумав, але не сказав Лука.

— Та й на суд подавала, щоб ти зо мною жив...

Через скількись хвилин увійшла мати з яєшнею на сковороді і поставила перед зятем на стіл.

Лука, виголоднілий, вимучений довгим недоїданням, кинувся на їжу, відкинувши всі інші думки та міркування.

Так колишній партизан і член комуністичної партії учепився за спасенний у бурхливих хвилях соціялістичного будівництва човен.

11

Страшна Кутькова „спроба" (тепер йому було ясно, що страшна), либонь, таки подіяла на якісь там таємні пружини ДПУ, щось там ворухнулось — і йому одного дня сказано збиратись із „барахлом".

— На Соловки чи на волю? — промайнула далека від цієї дійсности думка. Далека... бо він цьому особливо не зрадів... хоч би й на волю його випускали! Ба більше: було наче жаль, що йому не доведеться скористуватись недалеким уже місцем біля вікна. Залишилося ж між ним і вікном тільки вісім чоловіка!

— Ей ти там! — гукнув доглядач у „прозурку". — Чого наминаєшся?

І двері відчинились.

— Виходь! Ну?

У голові спантеличеного несподіванкою Кутька пробігла була думка, що треба б попрощатись із товаришами, але, захапавшись (в одну руку — постіль, у другу — пальто), він не встиг цього зробити. Тільки оглянувся з вибачливою усмішкою уже з порога. А далі важко хряпнули двері і роз'єднали його з тими, що залишились у камері. Обтяли важким ударом той світ-туман, що обкутував досі його голову, його існування.

А через годину, після деякої затримки в канцелярії, з залізним дзенькотом відчинилась надвірня „бупрівська" брама — і Кутько, ніби в сні, побачив призабуту вже вулицю... волю... Волю! Побачив розкинуту внизу рябизну міста, ще далі — сизу смугу Дніпра, а вгорі, на небі легкі, ясні пір'їни хмаринок. Хапнув на повні груди чистого повітря...

Була рання весна. З поля, з відкритої тут, нагорі, далечіні пахло виволоченим пирієм, свіжою ріллею, подихав легкий весняний вітерець. Обгорнутий тим вітерцем, тим подихом волі, Кутько терпко здригнувся і, відчувши, що йому завертається голова, похотівсь прихилитися до поблизького телеграфного стовпа. Увічу йому потемніло, і крізь тінь, що на хвилину затуманила його зір, він почув важку тугу, що нею гув-гу-ув наснажений дротами стовп. Так подіяла незвична доза волі...

Коли запаморочення минуло, він, ще стоячи біля стовпа, знов поглянув на далечінь-волю, на місто... Дніпро. І аж тепер зрозумів радість звільнення. Кинувся мерщій геть від страшного місця, від — БУПР'у.

Не йшов, а біг... ні! летів на крилах волі похиленою вниз вулицею. А та вулиця вела його до знайомих місць, будівель, у давно чутий рух і шум великого промислового міста, у бадьорий дзенькіт трамваїв. В одному провулку, до якого дійшов, він би міг сісти і іхати далі трамваєм, але свідомо не зробив цього: соромно було лізти з своїм в'язничним „барахлом" між „чисті" люди, а головне — хотів бачити знайомі, ніби рідні вулиці, хотів ніби торкатись до всього. Ось Пушкінський проспект... ось — під крутим узвозом — Озерний базар, „товкучка"... А там

нарешті й... їхній металюргійний інститут... На розі Провіянтської, що вела до мосту через Дніпро, і проспекту К. Маркса Кутько побачив і почув, як гучномовець, перемагаючи гамір вуличного руху вигукував „славу" великому товаришеві Сталіну.

Почувши це, Кутько навіть спинився, — прислухався. Але... нічого, не запротестував проти цього навіть на споді своєї душі. — „Може, й справді він великий, — подумав щиро, — і справедливий... Бо ось, бач, мене випустили... як я не винен..."

Але вже другого дня він зрозумів, що волі... не радий. Зіткнувшися з життям, він побачив, що самого отого легкокрилого вітерця, що віє його від БУПР-у додому, мало, що треба ще дбати про посаду, про „прописку" в міліції, про хліба шматок. А в БУПР'і ж про це не треба було думати... там ні про що не треба було думати...

І в нього мимоволі прокинувся жаль за камерою ч. 13, де лишилися добрі товариші і де незабаром його черга мала дійти до вікна...

Та туди покищо повороту не було, і хоч-не-хоч треба було дбати, думати про справи на волі.

Річ зрозуміла (зрозуміла тим, хто жив за соціялізму), що про поворот на попередню посаду в металюргійному інституті не могло бути й мови, дарма що там директором був його колишній товариш. Там тепер боялись його, як прокаженого. Можна було надіятись тільки на якусь іншу посаду. Та й то з умовою, якщо його поновить у своїх лавах „профспілка"... Еге, тут йому могла допомогти тільки спілка.

Так нова соціялістична держава піднесла вагу

„профспілок", тих спілок, що їх стара царська держава всяково переслідувала чи, просто сказати, забороняла цілком. А от тепер спілка давала роботу! Чи чуване щось таке в буржуазних країнах, навіть тих, що хваляться своїм демократизмом?!

Правда, вони ж таки, „профспілки", і „знімали" з роботи, коли цього треба було державі. Але це вже . . . тільки з вдячности за привілеї . . .

Коли Кутько був сім місяців тому заарештований, спілка викинула його з своїх лав з найбільшою хапливістю, як ворога й контрреволюціонера. І от тепер йому доводилось іти до тих, що його викидали . . . На саму думку про це страшне пониження йому не хотілося жити . . .

Проте одного дня він таки пішов до „Палацу праці".

„Палац праці" — це була одна з найкращих багатоповерхових будівель міста, колишній готель „Европа". На висоті третього поверху ясніли величні золоті слова „Палац праці" і повідали світові про те, що тепер праця живе в палацах, не так, як раніш, коли її місце було в хижах. Отже й це був знак великого піклування держави про спілки. За такий дарунок варто було й не одного члена із спілки викинути.

Що ближче підходив Кутько, то більшу втому почував у ногах, а в свідомості був сум і навіть розпач. Увійшов до пишного вестибюлю і тут під вагою туги подумав:

— „А може, краще вернутись ? . ."

І він пристояв, вагаючись. А потім того таки пішов на широкі, заслані м'якими доріжками сходи (знов ознака державного піклування про спілки).

Коли зійшов на третій поверх, де була спілка працівників освіти, відчув таку втому, що мусів присісти. А сісти було на чому, бо скрізь стояли м'які канапи, що їх поставила дбайливо держава для трудящих, у тому числі й для викинутих із спілки.

Сидів, вагався. Ще раз була налягла туга-вага, що штовхала на розпачливе повернення назад. Проте наостанку він таки переміг свою „слабість" і пішов до кімнати, де на дверях був напис: „Управа спілки Робос."

У цій кімнаті він знайшов голову спілки — жінку-активістку (жінки ж мали всі права, могли, за наукою Леніна, навіть державою керувати) у червоній, як вогонь, косинці. Вона сиділа за столом, дивлячись у якийсь там папір, а потім підвела притомлений погляд на того, хто ввійшов. І під тим поглядом Кутько так збентежився, немов його впіймано на крадіжці. Узяв плутано говорити про свою справу.

— А ви за віщо... репресовані?

— Я не винуватий... я...

— Ну-да. Ну, а все таки?

— Обвинувачували в приналежності до української націоналістичної організації... Тільки ж я непричетний...

Жінка спочатку нічого на це не сказала, і на обличчі ніяк не виявилось її ставлення до почутого. Вона, либонь, ще тільки думала, як до цього поставитись. А тоді раптом на виду їй виступили червоні плями рум'янцю, і вона загомоніла:

— Бач, до революції було вам добре, а тепер нам...

„Вам", себто буржуям, а „їм" — пролетарям, трудящим...

— „Та який же я буржуй!" — подумав сердега гірко. — „Буржуй — що пас іще змалку чужі свині та телята. Що навіть молока не міг удосталь пити... не кажучи вже про яйця, що їх завжди відносив старому Ліпщицеві за сіль, за сірники..."

Але жінка-голова після того легкого „докору" сказала:

— Подавайте заяву...

...Коли Кутько вийшов на велелюдну вулицю, його опало таке почуття самітности, що хотілося плакати.

Повз нього йшли здебільшого веселі та дотепні сини Сіону, що заволоділи нечестивим Вавилоном...

Та раптом він згадав одну рідну, близьку його серцю душу — „Олесю".

Так, „Олеся" тепер була його єдина надія. Не шпигунка, а рідна, дорога...

— „І про Україну вона ввесь час казала щиро, щоб мені вподобатись," — подумав.

Поклав негайно ж іти до неї, своєї любої, і все сказати... Все, геть чисто все! Відкинути фальшивий сором...

Несподівана сила винесла його на тиху Порохову вулицю, і він незабаром опинився перед зеленими, перехнябленими воротами, такими тепер рідними, дорогими. Не вагаючись ані трохи, сміливо відчинив хвіртку. Назустріч йому задзявуліло чорненьке собача. Мале собача, а не страшний собайло, як перше. Милий, хороший цуцик! Кутько навіть присів, щоб не ногою, а рукою оборонитись від його нестрашного дзявуління.

Собача злякано втекло, підгорнувши під себе мишачого хвостика.

З хати вийшла знайома вже Кутькові тітуся, з підтиканою, як і колись, спідницею, з недочищеною картоплиною в руках. Люто глянула на того, хто, очевидячки перебив їй роботу.

— Тут живе Олександра Вільчек? — спитав цим разом сміливо Кутько.

— А, це ви, — подобрішала раптом тітуся, впізнавши його. — Ви ж приходили вже...

— Приходив...

— Тільки чомусь тоді про якогось Тетеренка питали, — посміхнулась. — А хотіли, мабуть, Шуру побачити. Це моя пасербиця. Я тоді їй сказала, який чоловік приходив, і вона догадалась, що то були ви... Казала, що ви заробляєте багато і професором будете... Тільки ж вас тоді біля заводу заарештовано...

Вона зідхнула.

— А Шури вже в нас немає...

— Немає? А де ж вона?

— Ет, — махнула майже гнівно рукою. — Вийшла заміж за свого босяка Шуліку. Я не радила: хоч і молодий та гарний, так у нього ж ніякого діла... Босяк, одно слово... Так хіба ж вона послуха? Каже: „Уже він... цебто ви... професором не буде"...

— Так і сказала? — поточився сердега від удару.

— Еге... така дурепа...

Кутько мовчки повернувся і вийшов за ворота.

— „без роботи... сам-один... І ця зрадила... Що ж далі?"

І раптом йому спало на думку — чи не здійснити тепер, на волі, того, що його він не міг зробити в БУПР'і? Повіситись чи якось інакше покласти край всякому ходінню до „спілок", до „наросвіти", до... Адже тепер йому вже ніхто й ніщо на перешкоді не стане!

КІНЕЦЬ.

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клюбу Приятелів Української Книжки.

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

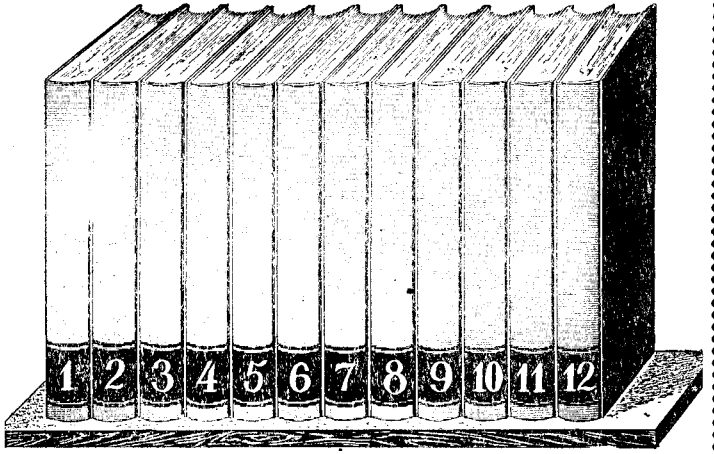

Упродовж року буде надруковано 8 до 12 книжок (залежно від об'єму книжки), — разом 1680 сторінок друку.

Передплата на рік: у Канаді й ЗДА $9.50, в Англії й Австралії £4-0-0, у всіх інших країнах $10.00.

У книгарськім продажу поодинокі випуски коштують від $1.00 до $2.00.

При передплаті наші книжки майже на половину дешевші. Передплачуйте самі й заохочуйте своїх приятелів та знайомих до передплати.

Адреса Клюбу:

UKRAINIAN BOOK CLUB,
834½ Main Street,
Winnipeg, Man., Canada.

К
ПУ
К